

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Από τη γκραμσσιανή θεωρία της ηγεμονίας στην μεταμαρξιστική
πρόσληψή της από τους Ernesto Laclau και Chantal Mouffe. Η σημασία
της για τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα

The Gramscian Theory of Hegemony and its Post- Marxist reception by
Ernesto Laclau & Chantal Mouffe. Its impact on the contemporary social
movements

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αθηνά Δουρίδα

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Αλέξανδρος Χρύσης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Παναγιώτα Γεωργοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αθηνά Δουρίδα, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος
μπορεί να χρειαστεί να σε κλείσουν φυλακή
για είκοσι ή και περισσότερα χρόνια
μα εσύ και μες στη φυλακή
θα θυμάσαι πάντοτε την άνοιξη,
τη μάνα σου και τον κόσμο.
Εσύ και μες απ' το τετραγωνικό μέτρο του κελιού σου
θα συνεχίζεις τον δρόμο σου πάνω στη γη.
Κι' όταν μες στην απέραντη σιωπή, τη νύχτα
θα χτυπάς τον τοίχο του κελιού σου με το δάχτυλο
απ' τ' άλλο μέρος του τοίχου θα σου απαντάει η Ισπανία.
Εσύ, κι ας βλέπεις να περνάν τα χρόνια σου
και ν' ασπρίζουν τα μαλλιά σου
δε θα γερνάς.
Εσύ και μες στη φυλακή κάθε πρωί θα ξημερώνεσαι πιο νέος
Αφού όλο και νέοι αγώνες θ' αρχίζουνε στον κόσμο
αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος

Τάσος Λειβαδίτης

Ευχαριστίες

Φθάνοντας στο τέλος αυτού του εγχειρήματος θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Αλέξανδρο Χρύση. Οι κριτικές του παρατηρήσεις και η καθοδήγησή του με βοήθησαν να εμβαθύνω σε αυτή την δυσανάγνωστη έννοια της ηγεμονίας, και να συγκεκριμενοποιήσω τις αφηρημένες σκέψεις μου. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα. Παναγιώτα Γεωργοπούλου για τις πολύτιμες συμβουλές της κατά τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος, ως προς τη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας, καθώς και την κα. Αλεξάνδρα Χαλκιά που παρά το ότι δεν συναντηθήκαμε ακαδημαϊκά, με τιμά με την παρουσία της στην επιτροπή. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, που μου γνώρισε από νωρίς τον πλούτο της μαρξιστικής θεωρίας και πράξης.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1ο: Η πολιτική γενεαλογία της ηγεμονίας.....	12
Κεφάλαιο 2ο: Η γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας.....	26
Κεφάλαιο 3ο: Η θεωρία της ηγεμονίας των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe.....	47
Κεφάλαιο 4ο: Ηγεμονία, λαϊκισμός και σύγχρονα κοινωνικά κινήματα	69
Συμπεράσματα.....	79
Βιβλιογραφία.....	86

Περίληψη

Η εργασία αυτή πραγματεύεται την θεωρία της ηγεμονίας όπως αυτή αναπτύσσεται και εδραιώνεται στην πολιτική θεωρία από τον Antonio Gramsci, καθώς και την εκ νέου θεμελίωσή της από τους μετα-μαρξιστές θεωρητικούς Ernesto Laclau και Chantal Mouffe. Η γκραμσιανή προσέγγιση της ηγεμονίας συνιστά μια εν δυνάμει πολιτική στρατηγική της εργατικής τάξης και των αντι-καπιταλιστικών κοινωνικών δυνάμεων με ορίζοντα την καθολική κοινωνική χειραφέτηση. Σε αντίθετη τροχιά, οι μετα-μαρξιστές διανοητές, επιχειρούν να αποδομήσουν κεντρικές κατηγορίες της μαρξικής θεωρίας και υπό την επιρροή της μετα-στρουκτουραλιστικής παράδοσης τίθενται υπέρ του αδύνατου της κοινωνίας. Ο ορίζοντας του αντι-ηγεμονικού πολιτικού τους προτάγματος έγκειται στην αναβάθμιση των πολιτικών ελευθεριών, ως εμβάθυνση του φιλελευθερισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρείται μια κριτική αποτίμηση του μετα-μαρξιστικού εγχειρήματος σε συνάρτηση με την ανάδυση των λαϊκιστικών κοινωνικών κινημάτων στον απόηχο της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 2008. Η συγκριτική προσέγγιση των δύο πολιτικών προταγμάτων, του γκραμσιανού και του μετα-μαρξιστικού, οδηγεί σε ένα κρίσιμο και άκρως επίκαιρο ερώτημα το οποίο θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε: Η κοινωνική απελευθέρωση είναι υπόθεση κατασκευής μιας διαφορετικής κοινωνίας, ή ιστορικό, πολιτικό και οικονομικό ανάπτυγμα των δυνατοτήτων των κοινωνικών υποκειμένων όπως αυτές ενυπάρχουν στις κατά περίπτωση δεδομένες συνθήκες;

Λέξεις-κλειδιά: ηγεμονία, ιστορικό μπλοκ, μαρξισμός, μετα-μαρξισμός, σύγχρονα κοινωνικά κινήματα

The Gramscian Theory of Hegemony and its Post- Marxist reception by Ernesto Laclau & Chantal Mouffe. Its impact on the contemporary social movements

Athina Dourida

Abstract

This paper examines the theory of hegemony as developed and established by Antonio Gramsci, as well as its reconstruction by Post-Marxists Ernesto Laclau and Chantal Mouffe. The Gramscian approach of hegemony recommends a political strategy of the working class and the anti-capitalist social forces in order to attain universal social emancipation. In contrast, Laclau and Mouffe try to deconstruct the central categories of Marxist theory and, under the influence of post-structuralist tradition, argue in favor of the “impossibility” of society. The expansion of political freedoms as well as the strengthening of liberalism are the objectives of their anti-hegemonic political imperative. Focusing on Gramsci’s theory of hegemony, this thesis aims at a critical evaluation of the Post-Marxist theory of hegemony while considering the emergence of populist social movements in the wake of the global financial crisis of 2008. In the meantime, our comparative approach of Gramsci’s and Laclau-Mouffe’s theories of hegemony deals with a crucial methodological question: Is social liberation a matter of *constructing* a different society or a political outcome of the *structurally determined* social subjects and movements?

Keywords: hegemony, historical bloc, Marxism, Post-Marxism,, contemporary social movements

Εισαγωγή

Ο όρος «ηγεμονία» έχει ιστορία δύο χιλιάδων ετών, αρχής γενομένης από τον Ηρόδοτο στην αρχαία Ελλάδα. Η εξέλιξη του όρου διασχίζοντας την μακιαβελική και λενινιστική σκέψη οδήγησε στον Antonio Gramsci, τον θεωρητικό που θεμελίωσε τον όρο στην πολιτική θεωρία. Ο Ιταλός μαρξιστής δύο μόλις μήνες μετά τη φυλάκισή του στις φυλακές του Μιλάνου, ξεκινά τη συστηματική μελέτη. Ύστερα από την επίμονη διεκδίκησή του να του επιτραπεί να γράφει στο κελί του, ξεκινά το ογκώδες έργο της συγγραφής των εξαντλητικών και αποσπασματικών σημειώσεων των *Τετραδίων της Φυλακής*. Παραμένοντας δραστήριος και ενάντια στις διαταγές του εισαγγελέα¹, ο Ιταλός αγωνιστής στις περισσότερες από τρεις χιλιάδες σελίδες των τετραδίων του, αναπτύσσει μεταξύ άλλων μια από τις πιο πολύπλοκες και πολυσχιδείς έννοιες της πολιτικής θεωρίας: την ηγεμονία. Το αποσπασματικό έργο των *Τετραδίων της Φυλακής* επιτάσσει μια λεπτομερή διεξόδυση και εξέταση του συνόλου των σημειώσεων του Gramsci, λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψιν τα ιστορικά και πολιτικοideολογικά συμφράζομενα εντός των οποίων αναδύεται. Ειδικότερα, η ηγεμονία στο γκραμσιανό έργο αναπτύσσεται ως μια έννοια με δύο απολήξεις. Η χρήση του όρου αφορά τόσο μια προσέγγιση του τρόπου ανάδυσης και αναπαραγωγής της αστικής κυριαρχίας στον προηγμένο καπιταλιστικό σχηματισμό, όσο και τον στοχασμό των πολιτικών πρακτικών των υποτελών κοινωνικών ομάδων, με ορίζοντα την καθολική χειραφέτηση του συνόλου της κοινωνίας. Η ηγεμονία συχνά ταυτίστηκε μονομερώς με την έννοια της πνευματικής και ηθικής διεύθυνσης, μια θέση την οποία θα επιχειρήσουμε μέσω της εξέτασης του γκραμσιανού έργου, να αποδομήσουμε. Η γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας συνιστά επί της ουσίας ένα ψηφιδωτό επιμέρους εννοιών που στη μεταξύ τους αλληλεπίδραση συγκροτούν αυτή καθαυτή την έννοια της ηγεμονίας.

Τόσο ο πλούτος της γκραμσιανής σκέψης, όσο και οι ενδογενείς του ασάφειες, πυροδότησαν την ανάπτυξη νέων θεωριών που βασίστηκαν στην έννοια της ηγεμονίας, είτε υπό την μορφή υιοθέτησής της, είτε υπό τη μορφή αμφισβήτησης. Οι πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες του τέλους του 20^{ου} αιώνα, και ιδίως το ρεύμα απόρριψης των ολιστικών θεωριών και των «μεγάλων αφηγήσεων» έθεσε τόσο το μαρξικό όσο και το γκραμσιανό οικοδόμημα υπό αμφισβήτηση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μετα-μαρξιστές

¹ Στην δίκη του Gramsci, ο εισαγγελέας που τον καταδίκασε σε εικοσαετή κάθειρξη, στην αγόρευσή του, είπε πως πρέπει «να εμποδιστεί να λειτουργήσει αυτός ο εγκέφαλος για 20 χρόνια». (Harman & Bamberg 2007:96).

θεωρητικοί Ernesto Laclau και Chantal Mouffe επιχείρησαν να αποδομήσουν κεντρικές κατηγορίες της μαρξικής θεωρίας. Υπό το πρίσμα της δομικής γλωσσολογίας του Ferdinand de Saussure και της ευρύτερης μεταστρουκτουραλιστικής παράδοσης και βασιζόμενοι στο εννοιολογικό οπλοστάσιο του γκραμισιανού έργου, εισηγήθηκαν μια ανανεωμένη θεωρία της ηγεμονίας. Η μετα-μαρξιστική θεωρία της ηγεμονίας, από κοινού με την συμπληρωματική θεωρία του λαϊκισμού, άσκησε καθοριστική επιρροή στα κοινωνικά κινήματα του 21^{ου} αιώνα.

Η έρευνά μας θα πραγματοποιηθεί κυρίως μέσω της βιβλιογραφικής αξιοποίησης των *Τετραδίων της Φυλακής* του Antonio Gramsci, καθώς και μέσω της κριτικής προσέγγισης ελληνικών μεταφράσεων ορισμένων σημειώσεών του. Παράλληλα, αντλούμε στοιχεία από έργα του Gramsci πριν την φυλάκισή του. Αναφορικά με τους Ernesto Laclau και Chantal Mouffe επικεντρωθήκαμε κυρίως στη μελέτη του *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική*, στο οποίο αναπτύσσεται η έννοια της ηγεμονίας. Το *Πολιτική και ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία* καθώς και το *Για την Επανάσταση της Εποχής μας* του Ernesto Laclau συνετέλεσαν σε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της θεωρητικής θέσης των συγκεκριμένων μετα-μαρξιστών διανοητών.

Σε αυτό το πλαίσιο, σκοπός μας είναι μια δημιουργική αντιπαράθεση των δύο θεωριών της ηγεμονίας, αυτής του Gramsci και εκείνης των Laclau και Mouffe. Από ένα μαρξιστικό έδαφος θα επιχειρήσουμε μια κριτική επεξεργασία της ανάπτυξης της ηγεμονίας από τους μετα-μαρξιστές στοχαστές, καθώς και των κεντρικών κατηγοριών της θεωρίας τους. Σκοπός μας είναι η ανάδειξη της επικαιρότητας της γκραμισιανής σκέψης και ειδικότερα της θεωρίας της ηγεμονίας.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε η έννοια της ηγεμονίας πριν αυτή ενσωματωθεί στη γκραμισιανή σκέψη. Στο πλαίσιο αυτό, προσεγγίσαμε τον πολιτικό στοχασμό του Niccolò Machiavelli, κυρίως στο έργο του ο *Ηγεμόνας*. Η αποτύπωση της εξουσίας με το μυθικό πρόσωπο του Κένταυρου Χείρωνα αναδεικνύει την διπλή προοπτική της εξουσίας, νοούμενης ως μια σύζευξη βίας και συναίνεσης. Στη συνέχεια, ανιχνεύσαμε στοιχεία της έννοιας από τη σκέψη του Λένιν και ειδικότερα στο ρωσικό προεπαναστατικό έδαφος του 1905. Αναδεικνύεται έτσι εξαρχής το ζήτημα της θεωρητικοπολιτικής συγγένειας των δύο στοχαστών και η συμβολή της λενινιστικής πολιτικής σκέψης στην ανάπτυξη της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας. Καταληκτικά, διερευνάται η εξέλιξη της έννοιας της ηγεμονίας μετά τον Gramsci. Αποτυπώνουμε σχετικά τρεις

σταθμούς σε αυτήν την πορεία. Εντοπίζουμε τη χρήση του όρου στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων και συγκεκριμένα από τον Giovanni Arrighi και τον Robert Cox καθώς και την αξιοποίηση της έννοιας της ηγεμονίας στο πλαίσιο της μεταποικιακής θεωρίας του Ranajit Guha. Τέλος, υπό τη μορφή εισαγωγικής αναφοράς διερευνούμε την συμβολή των μετα-μαρξιστών Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, την θεωρία των οποίων θα αναπτύξουμε εκτενέστερα στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει την θεωρία της ηγεμονίας όπως αναπτύσσεται από τον Antonio Gramsci στα *Τετράδια της Φυλακής*. Αρχικά αναδεικνύονται οι δύο φυσιογνωμίες που καθόρισαν το θεωρητικό έδαφος της γκραμισιανής σκέψης· ο Karl Marx ως εισηγητής του μαρξισμού και ο Benedetto Croce, Ιταλός ιδεαλιστής λογοτέχνης. Παράλληλα, παρουσιάζονται ορισμένες θεματικές που διαπερνούν, συμβάλλουν και οδηγούν εντέλει στη θεμελίωση της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας. Σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίζεται η δράση των διανοούμενων, η ανάδυση της ιταλικής αστικής ηγεμονίας κατά τη διάρκεια του Risorgimento και η παθητική επανάσταση. Σε ένα δεύτερο στάδιο, παρουσιάζεται η ανάπτυξη της ηγεμονίας ως αναλυτικής κατηγορίας για την επεξεργασία της ανάδυσης και αναπαραγωγής της κυρίαρχης αστικής τάξης στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς. Στη συνέχεια, και προσεγγίζοντας τον πυρήνα του γκραμισιανού έργου, αποτυπώνεται η αντι-ηγεμονική πολιτική στρατηγική της εργατικής τάξης και των συμμαχικών δυνάμεων με ορίζοντα την κοινωνική χειραφέτηση. Σε αυτό το στάδιο συναντούμαστε με κεντρικές κατηγορίες του γκραμισιανού έργου, όπως είναι ο πόλεμος θέσεων, το κόμμα ως συλλογικός διανοούμενος και το ιστορικό μπλοκ. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται και η αποτύπωση ορισμένων κεντρικών ασαφειών του γκραμισιανού έργου, που οδήγησαν στο μονόπλευρο χαρακτηρισμό του Antonio Gramsci ως εισηγητή της πολιτισμικής επανάστασης.

Στο τρίτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται κριτικά η εκ νέου θεμελίωση της έννοιας της ηγεμονίας από τους μετα-μαρξιστές στοχαστές Ernesto Laclau και Chantal Mouffe όπως αποτυπώνεται στο έργο τους *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική*. Προσεγγίζουμε ορισμένα δοκίμια του Laclau πριν το 1985 στα οποία ανιχνεύεται η αφετηρία της κριτικής στην οποία υποβάλλει το μαρξικό έργο. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η γενεαλογική πορεία προς τη θεωρητική και πολιτική αποδόμηση που επιχειρείται στο ΗΣΣ με αναφορές στο έργο των Rosa Luxemburg, Eduard Bernstein, George Sorel και Antonio Gramsci. Με κριτικό τρόπο προσεγγίζουμε τον τρόπο με τον

οποίοι οι Laclau και Mouffe αντιμετωπίζουν τη μαρξιστική εννοιολόγηση του οικονομικού πεδίου και την έννοια της σχετικής αυτονομίας. Διατρέχουμε κριτικά ορισμένες κεντρικές κατηγορίες της μετα-μαρξιστικής θεωρίας όπως είναι ο λόγος (discourse), το αδύνατο της κοινωνίας, τα κομβικά σημεία, τα κενά σημαίνοντα, η εξάρθρωση, η αλυσίδα ισοδυναμίας και ο ανταγωνισμός. Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζεται η σύζευξη των ανωτέρω κατηγοριών μέσα από το πρίσμα της συγκρότησης μιας αναθεωρημένης θεωρίας της ηγεμονίας. Παράλληλα, βασιζόμενοι σε μια γκραμισιανή προσέγγιση, επιχειρούμε μια κριτική ανάγνωση του μετα-μαρξιστικού παραδείγματος.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται συνοπτικά η συστηματοποίηση της έννοιας της ηγεμονίας στη συνάφειά της προς εκείνη του λαϊκισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζεται η επιρροή τόσο της θεωρίας της ηγεμονίας των Laclau και Mouffe, όσο και του λαϊκισμού στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα. Παράλληλα, επιχειρείται μια κριτική αναφορά στους PODEMOS και στον ΣΥΡΙΖΑ ως δύο φιλοκινηματικά λαϊκίστικα κόμματα, που ακολούθησαν το πολιτικό πρόταγμα των μετα-μαρξιστών.

Η παρούσα εργασία συμπληρώνεται με ένα σύντομο κεφάλαιο, στο οποίο αποτυπώνονται τα συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε.

Κεφάλαιο 1ο: Η πολιτική γενεαλογία της ηγεμονίας

Επιχειρώντας μια γενεαλογική προσέγγιση, το παρόν κεφάλαιο παρακολουθεί τη συγκρότηση, την εξέλιξη και τις μετατοπίσεις της έννοιας της ηγεμονίας. Θέτοντας την γκραμσιανή θεώρηση της ηγεμονίας ως ορόσημο, σε πρώτο χρόνο θα ακολουθήσουμε την φιλοσοφική ανάπτυξη της έννοιας της ηγεμονίας από τον Ιταλό θεωρητικό Niccolò Machiavelli, ο πολιτικός ρεαλισμός του οποίου καθόρισε την θεωρητική διαμόρφωση του Gramsci. Στη συνέχεια, προσεγγίζουμε τις θεωρητικοπολιτικές καταβολές της έννοιας οι οποίες ανευρίσκονται στο ρωσικό επαναστατικό κίνημα με κεντρική φυσιογνωμία τον Λένιν. Στο ρωσικό χώρο ο πολιτικός όρος «ηγεμονία» προσδιορίζει μια ειδική πολιτική στρατηγική, την οποία ο Antonio Gramsci παραλαμβάνει και αναπτύσσει στα *Τετράδια της Φυλακής*. Στο δεύτερο μέρος του παρόντος κεφαλαίου εξετάζεται η ανάπτυξη της έννοιας της ηγεμονίας μετά τον Gramsci. Σε αυτό το πλαίσιο θα αναφερθούμε συνοπτικά στη χρήση της έννοιας της ηγεμονίας από τους Giovanni Arrighi και Robert Cox στον κλάδο των Διεθνών Σχέσεων, αλλά και στη μετααποικιακή θεωρία από τον Ινδό ιστορικό Ranajit Guha, καταλήγοντας στη μεταμαρξιστική ανάπτυξη και μετατόπιση της γκραμσιανής θεωρίας της ηγεμονίας από τους Ernesto Laclau και Chantal Mouffe.

I. Η «ηγεμονία» δεν αποτελεί μια ειδική γκραμσιανή έννοια καθώς αυτή έχει μακρά πολιτική προϊστορία. (Μπυσί-Γκλυκσμάν, 1978/1984:219) Το νόημα του όρου υποδηλώνεται ήδη στην Αρχαία Ελλάδα και τον Ηρόδοτο, ο οποίος την ορίζει ως την «ηγεσία μιας συμμαχίας πόλεων-κρατών για έναν κοινό στρατιωτικό σκοπό». (Anderson, 2017:13) Αργότερα, ο Θουκυδίδης θα διακρίνει την «ηγεμονία» από την «αρχή», με τη μεν πρώτη να σημαίνει ηγεσία με συναίνεση, και την δεύτερη να περικλείει τον καταναγκασμό. (Anderson, 2017:13) Ο όρος θα σβήσει την εποχή του Αριστοτέλη, (Anderson, 2017:19) αλλά θα αναδειχθεί εκ νέου στην πατρίδα του Gramsci, στην Ιταλία, από τον φλωρεντινό στοχαστή Niccolò Machiavelli. Ο πολιτικός στοχασμός του Machiavelli και ειδικότερα το έργο του *Ο Ηγεμόνας*, λειτούργησε για τον Gramsci ως υπόδειγμα της στρατηγικής που όφειλε να ακολουθήσει το επαναστατικό κόμμα για να καταστεί ηγεμονικό εντός του ιστορικού μπλοκ των υποτελών τάξεων. Ο Gramsci αντιμετωπίζει το έργο *Ο Ηγεμόνας* ως μια «πολιτική πράξη», (Πλάγγεσης, 2007:28) μια προτροπή σε δράση, που πρέπει να αντιμετωπιστεί «ως ένα ιστορικό υπόδειγμα του ‘μύθου’ του Sorel», (Γκράμσι, 2005:8) δηλαδή ως

ενοποιό στοιχείο και ως «ιδεολογικός φάρος» που ενεργοποιεί την μάζα και την οργανώνει. Με τον ίδιο τρόπο, αλλά σε διαφορετική κατεύθυνση, λειτουργούν τα *Τετράδια της Φυλακής* για το σύγχρονο επαναστατικό κίνημα.

Ο φλωρεντίνος στοχαστής χρησιμοποιεί το αρχαιοελληνικό μυθολογικό πρόσωπο του Κένταυρου Χείρωνα² -μισός ζώο, μισός άνθρωπος- για να περιγράψει την διπλή φύση της εξουσίας. Το θηρίο αντιστοιχεί στη βία και ο άνθρωπος στους νόμους. (Machiavelli: 1532/ 2014:91) Αυτή η διάκριση των δύο μορφών εξουσίας, χρησιμοποιήθηκε από τον Gramsci για μια «διαφορική ανάλυση των πολιτικών δομών» Δύσης και Ανατολής. Στο έδαφος αυτής της διάκρισης παρουσιάζονται έννοιες που θα χρησιμοποιηθούν από τον Gramsci ως αναλυτικά εργαλεία για τη μελέτη του τρόπου άσκησης της εξουσίας στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη. Ο Perry Anderson έχει ομαδοποιήσει τις έννοιες στο παρακάτω σχήμα: (Άντερσον,2019:76)

Καταναγκασμός	Συναίνεση
Κυριαρχία	Ηγεμονία
Βία	Πολιτισμός

Σύμφωνα με τον Hoffman, η διάκριση που πραγματοποιεί ο Gramsci μεταξύ ηγεμονίας και κυριαρχίας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και οι δύο λειτουργίες της εξουσίας «έχουν μηχανικά διαχωριστεί». (Hoffman,2017) Από την πλευρά του, ο Peter Thomas ισχυρίζεται πως η άκαμπτη σύλληψή τους ως αντιθετικών όρων, παραβλέπει την διαλεκτική συσσωμάτωση της ηγεμονίας με την κυριαρχία. (2009:164) Στην ίδια κατεύθυνση, ο Thomas Bates υποστηρίζει πως ο καταναγκασμός και η συναίνεση, δεν αποτελούν αλληλοαποκλειόμενες έννοιες, αλλά δύο αλληλεξαρτώμενες στιγμές της εξουσίας. (Bates, 1975:356) Πράγματι, ο Gramsci, προσδιορίζοντας και αναπτύσσοντας την «διπλή προοπτική» της εξουσίας, σημειώνει πως οι δύο στιγμές της εξουσίας (κυριαρχία και ηγεμονία), δεν διαδέχονται η μία την άλλη, αλλά

² Ο Peter Thomas, μελετητής του Gramsci, ισχυρίζεται πως το μακιαβελικό, μυθολογικό σύμβολο του Κένταυρου Χείρωνα, δεν αποτελεί το σημείο εκκίνησης της γκραμσκιανής θεωρίας της ηγεμονίας και του ζεύγους βία – συναίνεση. Στηριζόμενος σε μια χρονολογική μελέτη των *Τετραδίων της Φυλακής*, διαπιστώνει πως ο Gramsci έχει ήδη αναπτύξει τις έννοιες της κυριαρχίας και της ηγεμονίας, και μόνο σε προχωρημένο στάδιο της έρευνάς του χρησιμοποιεί την μακιαβελική ορολογία. (Thomas,2009:162-164)

συμπλέκονται διαλεκτικά. (Γκράμσι,2005:71) Αναμφίβολα πάντως, η απάντηση στο ερώτημα περί οργανικής ή απλώς μεθοδολογικής διάκρισης κυριαρχίας – ηγεμονίας συνιστά ζήτημα υψίστης σημασίας για το σύγχρονο επαναστατικό κίνημα, όχι μόνο σε επίπεδο θεωρίας, αλλά κυρίως σε επίπεδο πολιτικής στρατηγικής.

Για να κατανοηθεί η προβληματική της ηγεμονίας όπως αυτή αναπτύσσεται στα *Τετράδια της Φυλακής*, είναι κρίσιμο να τεθεί στο ειδικό μαρξιστικό θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο στοιχειοθετήθηκε. Στη Ρωσία των αρχών του 20^{ου} αιώνα, από τους Ρώσους επαναστάτες με κεντρική φυσιογνωμία τον Λένιν, αναπτύσσεται η «ηγεμονία» ως πολιτικός όρος που θα συνδεθεί με το ζήτημα της διεύθυνσης της επανάστασης του 1905. Μια σύντομη παρέκβαση είναι ωστόσο σκόπιμη για να αποτυπώσουμε συνοπτικά τις ιστορικά διαμορφωμένες συνθήκες της εποχής.

Όπως αναφέρει η Fitzpatrick, η οικονομία της Ρωσίας είχε καθυστερήσει να εκβιομηχανιστεί, με αποτέλεσμα τα απομεινάρια του φεουδαλισμού να κυριαρχούν στην ρωσική κοινωνία. (2008:16) Ταυτόχρονα, η χώρα παρουσίαζε μια τεχνικο-οικονομική καθυστέρηση σε σχέση με τα κεφαλαιοκρατικά κράτη της Βρετανίας, της Γερμανίας και της Γαλλίας. Ακόμη και μετά την μεταρρύθμιση του 1861, με την κατάργηση της δουλοπαροικίας, το κοινωνικό και νομικό πλαίσιο διαβίωσης των αγροτών, αλλά και της νέας ομάδας που προέκυψε, των βιομηχανικών εργατών, δεν μεταβλήθηκε αισθητά. (Παλούκης,2017) Εντούτοις, από το 1890 και έπειτα η Ρωσία γνωρίζει την «πρώτη έκρηξη οικονομικής ανάπτυξης» ως απόρροια των ξένων επενδύσεων και της πολιτικής εκβιομηχάνισης από την πλευρά του κράτους. (Fitzpatrick,2008:16) Η ασάφεια της φυσιογνωμίας της κοινωνίας εκείνης της εποχής αποτέλεσε σημείο έριδας στον κύκλο των διανοούμενων. (Παλούκης,2017) Αυτή η αμφισημία αποδείχθηκε κομβική, ιδιαίτερα για τον τρόπο που διαμόρφωσε και ανέπτυξε ο Λένιν την θέση του στην επικείμενη επανάσταση του 1905. Κοινή παραδοχή ήταν πως σκοπός εκείνης της ιδιαίτερης ιστορικής περιόδου για τη Ρωσία ήταν η ανατροπή της απολυταρχίας, του «Παλαιού Καθεστώτος» και η επιτάχυνση της αστικής επανάστασης. (Anderson,2017:28)

Σε αυτό το πλαίσιο άνθισαν οι συζητήσεις για το ζήτημα του ρόλου και των συμμαχιών της εργατικής τάξης. Το 1901 πρώτος ο Axelrod χρησιμοποιεί ρητά τον όρο, αξιώνοντας «ηγεμονία στον αγώνα κατά του απολυταρχισμού»

(Anderson,2019:68) από τη ρωσική σοσιαλδημοκρατία. Η αξίωση για ηγεμονία του προλεταριάτου από τον Axelrod ήταν αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας που αφορούσε την αδυναμία της αστικής τάξης να πραγματοποιήσει την αστικο-δημοκρατική επανάσταση. (Anderson, 2017:28) Ο Λένιν ήδη από το Φεβρουάριο του 1902, στην εφημερίδα *Ισκρα*, θα σπεύσει να διατυπώσει τον τρόπο με τον οποίο δύναται να πραγματοποιηθεί η «ηγεμονία». Καθοριστικός στόχος είναι η σύμπλευση των εργατών με κάθε πολιτική κινητοποίηση ανεξαρτήτως το αν αυτή συντελείται από φοιτητές, αγρότες, αξιωματούχους ή θρησκευτικές ομάδες. (Lenin,2003) Μέσα από αυτήν την διαδικασία η εργατική τάξη θα αποκτούσε ηγεμονία επί των συμμαχικών δυνάμεων και κυρίως των αγροτών, που αποτελούσε την μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού.

Το 1904 το Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα διασπάται διαμορφώνοντας δύο τάσεις, με τους μεν Μενσεβίκους να αξιώνουν καθολικό δικαίωμα ψήφου και τους Μπολσεβίκους, με ηγετική φιγούρα τον Λένιν , να διεκδικούν την συμμαχία της εργατικής τάξης με τους αγρότες. Αναφορικά με το ζήτημα της επικείμενης επανάστασης οι μενσεβίκοι έκριναν πως εφόσον η επανάσταση ήταν αστικοδημοκρατική, ηγετική και διευθύνουσα δύναμη όφειλε να είναι η αστική τάξη. Αντιθέτως, ο Λένιν ισχυριζόταν πως το προλεταριάτο μπορούσε και έπρεπε να αναλάβει ηγετικό ρόλο στην επανάσταση. Για να υποστηρίξει τη θέση του συντάσσει τη μπροσούρα *Οι δύο τακτικές της σοσιαλδημοκρατίας* στην οποία σκιαγραφεί το πώς το προλεταριάτο θα αξιοποιήσει την αδυναμία και την ασυνέπεια της αστικής τάξης υπέρ του, λαμβάνοντας ηγεμονικό ρόλο στην επικείμενη αστικοδημοκρατική επανάσταση. (Femia, 1981:25) Η ανάδειξη από το Λένιν του ρόλου της εργατικής τάξης σε αυτή την ιδιαίτερη συνθήκη είναι καθοριστικής σημασίας. Εντόπιζε τα εν δυνάμει οφέλη που θα μπορούσε να αποσπάσει το προλεταριάτο, εάν λάμβανε πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν την επανάσταση. Έτσι, στην περίπτωση που το προλεταριάτο -σε συμμαχία με τους αγρότες- καθοδηγούσε την επανάσταση, ναι μεν ο καπιταλισμός θα αναπτυσσόταν, αλλά ταυτόχρονα οι προλετάριοι θα βρίσκονταν σε προωθημένη θέση. (Γκρούππι, 1972/1977:18) Επιπλέον, ο Λένιν υποστήριξε πως η ρωσική εργατική τάξη θα ισχυροποιηθεί -πολύ περισσότερο από ότι η αστική τάξη- μέσω της αποφασιστικής και συνεπούς αστικής επανάστασης.(1905/1984:39) Η αστική τάξη, αντίθετα, επιζητούσε «μια όσο το δυνατό πιο ειρηνική συναλλαγή του τσάρου με τον επαναστατημένο λαό», (Λένιν,1984:10-11) και διεκδικούσε την ισχυροποίηση της

θέσης της μέσω συμβιβασμών και ακολουθώντας τον δρόμο των μεταρρυθμίσεων. Αυτή η κατεύθυνση θα δημιουργούσε δυσμενέστερες συνθήκες για την εργατική τάξη, καθώς ο μεταρρυθμιστικός δρόμος θα την αποδυνάμωνε και θα την αποπροσανατόλιζε από την επίτευξη του δικού της ιστορικού ρόλου. Για τον Λένιν οι Μενσεβίκοι - αρνούμενοι την εμπλοκή του προλεταριάτου σε μια επανάσταση που «δεν ήταν δική τους», αδυνατούσαν να σκεφτούν με διαλεκτικό τρόπο ώστε να μπορέσουν να δώσουν κατεύθυνση στο εργατικό κίνημα (Λένιν, 1984:33) και να αναγνωρίσουν τα οφέλη που θα αποκτούσε εάν λάμβανε ρόλο ηγεμόνα στην επανάσταση.

Στο σημείο αυτό, εύλογα προκύπτουν δύο βασικά ερωτήματα, στα οποία ο Ρώσος επαναστάτης σπεύδει να απαντήσει. Πρώτον, ποιος θα είναι ο χαρακτήρας της επανάστασης και δεύτερον, ποιες είναι οι προσδοκίες της εργατικής τάξης μέσω της συμμετοχής της σε μια αστικοδημοκρατική επανάσταση; Όπως διακηρύσσει τον Ιούλιο του 1905, σκοπός είναι η «επαναστατική-δημοκρατική δικτατορία του προλεταριάτου και της αγροτιάς». (Λένιν, 1984:51) Από τη μία πλευρά διακηρύσσει την εξουσία δια της βίας επί της κυρίαρχης τάξης και από την άλλη, την εξουσία που αποσπά συναίνεση από τους αγρότες και τους συντάσσει στο πλευρό των εργατών. Η επανάσταση δεν θα είναι σοσιαλιστική, αλλά θα είναι ο δρόμος μέσω του οποίου από τη μία πλευρά θα εκπληρωθούν κάποια από τα συμφέροντα της αγροτικής τάξης και ταυτόχρονα, θα βελτιωθεί το βιοτικό επίπεδο των εργατών. (Λένιν, 1984:46) Εντούτοις, δεν τασσόταν υπέρ μιας μεταρρυθμιστικής πολιτικής στο πλαίσιο ενός αστικού μετασχηματισμού. Αυτό που ισχυριζόταν ήταν πως μια πιθανή νίκη της επανάστασης έναντι του τσαρισμού θα συντόμευε τον δρόμο για την «πλήρη νίκη» (Λένιν, 1984:47) και κυρίως θα συσπείρωνε εργάτες και αγρότες. Με όρους ενός μετώπου δυνάμεων και ηγεμόνα το προλεταριάτο, αυτή η συσπείρωση των μεγαλύτερων δυνάμεων της χώρας βρισκόταν στο επίκεντρο της σκέψης του και αναζητούσε τους τρόπους με τους οποίους θα επιτυγχανόταν.

Σχεδόν δύο μήνες μετά τον θάνατο του Λένιν, την 1^η Μαρτίου του 1924 ο Gramsci συντάσσει το κείμενο «Caro» [ο ηγέτης] στο οποίο αναπτύσσει τη θεμελιακή συμβολή του Λένιν. Αναφερόμενος στο «Οι δύο τακτικές της σοσιαλδημοκρατίας» ο Ιταλός διανοητής υποστηρίζει πως:

Ο μπολσεβικισμός είναι ο πρώτος στη διεθνή ιστορία της πάλης των τάξεων που ανέπτυξε την ιδέα της ηγεμονίας του προλεταριάτου και έβαλε πρακτικά τα κύρια επαναστατικά προβλήματα τα οποία ο Μαρξ είχε διατυπώσει θεωρητικά. Η ιδέα της ηγεμονίας του προλεταριάτου, επειδή ακριβώς είχε νοηθεί ιστορικά και πρακτικά, εξυπονοούσε την ανάγκη αναζήτησης ενός συμμάχου για την εργατική τάξη, που είναι η μάζα των φτωχών αγροτών. (Gramsci, 1924 όπως αναφέρεται στο Μπυσί-Γκλνκσμάν, 1984:222)

Η σημασία που αποδίδεται από τον Λένιν στην έννοια της ηγεμονίας αναφορικά με την επαναστατική διαδικασία μεταφράζεται από τον Gramsci ως εξής: «η επανάσταση παρουσιάζεται πρακτικά ως ηγεμονία του προλεταριάτου που καθοδηγεί το σύμμαχό του, την αγροτική τάξη». (Gramsci, 1924 όπως αναφέρεται στο Μπυσί-Γκλνκσμάν, 1984:222) Πράγματι, ο Gramsci παραλαμβάνει την λενινιστική έννοια της ηγεμονίας και επιχειρεί να την τοποθετήσει στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη. Στα *Τετράδια της Φυλακής* επαινεί την συνεισφορά του Λένιν τόσο στην φιλοσοφική σημασία της «ηγεμονίας» (Gramsci, 1971:711-712) όσο και ευρύτερα στην φιλοσοφία της πράξης. (Gramsci, 1971:689)

Ωστόσο, μελετητές του Gramsci, όπως οι Bobbio και Bates (Bates, 1975:352) αλλά και ο Femia (1981:25) αμφισβητούν την θέση του Gramsci πως η έννοια της ηγεμονίας θεμελιώνεται και οφείλεται στον Λένιν. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η προβληματική της ηγεμονίας διευρύνεται στα *Τετράδια της Φυλακής* και αφορά πλέον τόσο στην στρατηγική της εργατικής τάξης αλλά και την ανάπτυξη «των πρακτικών των κυρίαρχων τάξεων γενικά». (Mouffe, 1979:179) Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Ιταλός διανοητής χρησιμοποιεί την έννοια της ηγεμονίας ως αναλυτικό εργαλείο για να προσεγγίσει και να μελετήσει την αστική κυριαρχία στην εποχή της παθητικής επανάστασης.

Ο Gramsci προσδίδει ένα νέο χαρακτήρα στην πολιτική κατεύθυνση της ηγεμονίας· αυτή πλέον έχει το χαρακτήρα της διανοητικής και ηθικής διεύθυνσης. (Mouffe, 1979:183) Το σημαντικό εδώ είναι η «διανοητική και ηθική διεύθυνση». Αυτή η επανατοποθέτηση και ο εμπλουτισμός της έννοιας της ηγεμονίας που εστιάζει στην έννοια των *ηγεμονικών μηχανισμών του κράτους*, όπως αναφέρει η Buci-Glucksmann, αντιστοιχεί «σε μια ορισμένη πολιτική διάγνωση του Γκράμσι». (1984:231) Ο Ιταλός στοχαστής στρέφεται ενάντια στο ρεύμα του οικονομισμού, αναλαμβάνοντας να επαναλάβει την κριτική μιας παρερμηνείας του μαρξισμού, κριτική που ήδη είχε πραγματοποιήσει ο Λένιν από το 1902 στο έργο του *Τι να κάνουμε*·. Ο Ρώσος επαναστάτης άσκησε κριτική στο ρεύμα των οικονομιστών οι οποίοι απέρριπταν την

ανάληψη της πολιτικής πρωτοβουλίας από την πλευρά του εργατικού κινήματος στις παραμονές της αστικοδημοκρατικής επανάστασης του 1905, και υιοθετούσαν μια μηχανιστική αντίληψη αναφορικά με τη συγκρότηση της ταξικής συνείδησης. Η πολεμική του Λένιν εδράζεται στην θέση πως η αυθόρμητη συνείδηση των εργατών που προκύπτει από την θέση τους στην παραγωγή, δεν αρκεί για τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, η αυθόρμητη συνείδηση των εργατών αδυνατεί να υπερβεί τα συντεχνιακά, οικονομικά συμφέροντα, καθιλώνοντας την εργατική τάξη στα στενά όρια του κορπορατισμού. Όπως επισημαίνει ο Γκρπρί, η αντίληψη του Λένιν για το ζήτημα του βαθμού ταξικής συνείδησης του εργατικού κινήματος υποδηλώνει μια «αντίληψη για τη διαλεκτική υπέρβαση της άμεσης εμπειρίας». (1977:51) Για να καταστεί δυνατή αυτή η *διαλεκτική υπέρβαση* σύμφωνα με τον Λένιν είναι αναγκαία η επαναστατική θεωρία που ενσαρκώνεται από το επαναστατικό κόμμα, το οποίο «οργανώνει [τις μάζες] επεξεργάζεται μια στρατηγική και εφαρμόζει μια τακτική». (Γκρούππι, 1977:53) Ο Λένιν καθώς απορρίπτει την θετικιστική και μηχανιστική προσέγγιση η οποία υποβαθμίζει το ρόλο του υποκειμένου ως ενεργού δρώντα στην ιστορική εξέλιξη, αναδεικνύει την πράξη (praxis) ως επέμβαση στην ιστορική συγκυρία, (Δημητράκος, 1975:52) δηλαδή την αναγκαιότητα ανάληψης πολιτικής πρωτοβουλίας από το κόμμα. Ο Λένιν έχοντας κατά νου την έννοια και λειτουργία της ηγεμονίας, αξιώνει την επίτευξη της ομοιογένειας και της αυτοσυνείδησης των υποτελών ομάδων, την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης, η οποία συγκροτείται όχι αυθόρμητα αλλά μέσω μιας σειράς μεσολαβήσεων τις οποίες πραγματοποιεί το επαναστατικό κόμμα ως πολιτικός/ηθικός ηγεμόνας.

Σύμφωνα με τον Λένιν, είναι, συνεπώς απαραίτητη η ηγεμονική παρέμβαση ενός εξωτερικού παράγοντα ο οποίος θα οδηγήσει την εργατική τάξη στην συνειδητοποίηση της θέσης της. Στο σημείο αυτό εμφανίζεται ο ρόλος των διανοούμενων, οι οποίοι θα εισάγουν την επαναστατική θεωρία στο εργατικό κίνημα. Με αυτόν τον τρόπο ο Λένιν διευρύνει τους τόπους στους οποίους οφείλει να υφίσταται η πάλη. Δεν αρκεί μόνο ο οικονομικός αγώνας, αλλά και αυτός που δίνεται στο πεδίο της πολιτικής και της ιδεολογίας. Συνεπώς, η ταξική συνείδηση δεν επέρχεται αυτόματα ή μηχανικά, αλλά είναι αποτέλεσμα ενός μακρόπνοου εγχειρήματος από την πλευρά του κόμματος, ως πολιτικού υποκειμένου, και των διανοούμενων, με σκοπό την κατάκτηση της ηγεμονίας από την εργατική τάξη στη σχέση της με τις άλλες υποτελείς τάξεις και κόμματα.

Ο Antonio Gramsci στα *Τετράδια της Φυλακής* αναπτύσσοντας την έννοια της ηγεμονίας επαναλαμβάνει και επικαιροποιεί την αναμέτρηση του Λένιν με την ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης και επιβεβαιώνει αυτό που ο Λένιν είχε ήδη επισημάνει ιδιαιτέρως για καπιταλιστικές χώρες με αναπτυγμένη δημοκρατική κουλτούρα και θεσμούς: « [το] ν' αρχίσει όμως κανείς χωρίς προετοιμασία την επανάσταση σε μια χώρα, όπου έχει αναπτυχθεί ο καπιταλισμός και έχει δώσει το δημοκρατικό πολιτισμό και τη δημοκρατική οργάνωση και στον τελευταίο άνθρωπο, θα ήταν λαθεμένο και ανόητο». (Λένιν, 1918/2009:15-16) Σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται σαφές ότι, μελετώντας τη λενινιστική θεωρία της ηγεμονίας, ο Ιταλός στοχαστής αναγνώρισε πως η επαναστατική διαδικασία στην Ρωσία και η επιτυχής έκβασή της εδραιωνόταν σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, σε έναν συγκεκριμένο ιστορικό συσχετισμό δυνάμεων. Επιχειρώντας πλέον να προωθήσει τη δυνατότητα επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη, ωθείται να μεταφράσει την ρωσική εμπειρία της επανάστασης του 1917. Η μελέτη του διαφορετικού συσχετισμού δυνάμεων των αναπτυγμένων και σταθεροποιημένων καπιταλιστικών κοινωνιών της Δύσης, σε αντιδιαστολή με την «πρωτόγονη Ανατολή», (Gramsci, 1971:494) φέρνει στην επιφάνεια ένα σημαντικό μετασχηματισμό της έννοιας της ηγεμονίας. Ο Gramsci αφιερώνεται πλέον στην μελέτη του γεγονότος ότι η εξουσία της κυρίαρχης τάξης δεν περιορίζεται στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, αλλά αποκρυσταλλώνεται σε ηγεμονικούς μηχανισμούς, οι οποίοι αποσπούν συναίνεση. Ήδη άλλωστε, η διαμονή του Gramsci στην Μόσχα (1922-1923) και στην Βιέννη (1923-1924) και η συνάντησή του με τον Λένιν ασκεί καθοριστική επιρροή στην πολιτική θεωρία του. Οι επεξεργασίες της Γ' Διεθνούς για τα ενιαία μέτωπα προσλαμβάνονται ως ερέθισμα για μια θεωρητική και πρακτική μετατόπιση από τον πόλεμο κινήσεων σε έναν πόλεμο θέσεων. (Γκράμσι, 2005:127) Και αυτό γιατί, ακολουθώντας τον Λένιν, ο Gramsci συλλαμβάνει πως για να πραγματοποιηθεί ο επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας χρειάζεται μια «πρωτοφανής συγκέντρωση ηγεμονίας».

Συνεπώς, βασική προϋπόθεση μιας δυνητικής επανάστασης ήταν η πολιτική συνειδητοποίηση όχι μόνο της εργατικής τάξης αλλά και όλων των εκμεταλλευόμενων μαζών. (Μπυσί-Γκλυσκμάν, 1984:239) Υπό αυτό το πρίσμα, αναπτύσσονται στα *Τετράδια της Φυλακής*, οι βάσεις μιας μαρξιστικής θεωρίας της ηγεμονίας και αναπτύσσονται συναφείς θεωρητικές επεξεργασίες προσανατολισμένες σε έναν

ορίζοντα: την ανάπτυξη μιας πολιτικής στρατηγικής για την εργατική τάξη και τις συμμαχικές εκμεταλλεόμενες κοινωνικές δυνάμεις υπό το πρίσμα της κοσμοαντίληψης της φιλοσοφίας της πράξης.

Ο Gramsci στα *Τετράδια της Φυλακής* επιμένει στη μελέτη της απόσπασης συναίνεσης και ιδεολογική ηγεμόνευσης από τις αστικές τάξεις στη Δύση, καθώς αυτό που τον απασχολούσε ήταν ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι κυρίαρχες τάξεις εξασφαλίζουν την συναίνεση των κυριαρχούμενων, η οποία με τη σειρά της νομιμοποιεί την κυριαρχία των πρώτων. Αυτή η επιμονή στον έναν πόλο της εξουσίας, (συναίνεση) άφησε το γκραμσιανό έργο συχνά ανοικτό σε μια ερμηνεία, η οποία ισχυριζόταν πως η αστική τάξη και η εξουσία της, στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά κοινωνίες, αρκείται στην συναίνεση και στην πολιτισμική ηγεμονία των κυρίαρχων τάξεων. Ως εκ τούτου, μελετητές του Gramsci θεώρησαν πως στον προηγμένο καπιταλισμό η βία δεν ήταν αναγκαία για την κυριαρχία της αστικής τάξης και, αντίστροφα, πως η εργατική τάξη μπορούσε να ανέλθει στην εξουσία μέσω της ιδεολογικής πολιτισμικής ηγεμόνευσης. Σε αυτήν την αμφισημία βασίστηκαν αναλύσεις κείμενες υπέρ του ειρηνικού και μέσω μεταρρυθμίσεων δρόμου για τον σοσιαλισμό. Αξίζει να σημειωθεί σχετικά ότι στην Ιταλία από το 1960 και έπειτα, εργάτες, διανοούμενοι και η νεολαία της εποχής υπό την πολιτική επιρροή του ευρωκομμουνισμού, διέγραψαν την λενινιστική και μακιαβελική καταγωγή της γκραμσιανής έννοιας της ηγεμονίας, απογυμνώνοντάς την από την αναγκαιότητα του καταναγκασμού. (Anderson, 2017:108) Πάντως η ευρωκομμουνιστική ερμηνεία είναι μια από τις πολλαπλές παραναγνώσεις που έχει υποστεί ο όρος, γεγονός που αποδίδεται εν μέρει και στο ίδιο το γκραμσιανό έργο, το οποίο εξαιτίας των συνθηκών συγγραφής του, της λογοκρισίας και της αποσπασματικότητας, αφήνει τον δρόμο ανοικτό για μια τέτοια αντιμετώπιση.

II. Η γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας ως ορόσημο στην πολιτική θεωρία, έτυχε πολλαπλών αναγνώσεων και αξιοποιήσεων. Κεντρικές κατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν ως αναλυτικά εργαλεία από ετερόκλητους θεωρητικούς κλάδους όπως είναι ο μεταδομισμός, η μεταποικιακή θεωρία και η θεωρία των διεθνών σχέσεων. Υπό το πρίσμα τέτοιων επιστημονικών προσεγγίσεων, η γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας εμπλουτίστηκε ή/και τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Κρίνουμε σκόπιμο για τους σκοπούς

αυτής της μελέτης να αποτυπώσουμε ενδεικτικά την χρήση της έννοιας της ηγεμονίας στον κλάδο των Διεθνών Σχέσεων από τους Giovanni Arrighi και Robert Cox, όσο και από την μεταποικιακή θεωρία και συγκεκριμένα από τον Ranajit Guha. Στη συνέχεια και ολοκληρώνοντας αυτό το γενεαλογικό οδοιπορικό στην έννοια της ηγεμονίας, θα καταλήξουμε στο σταθμό του μετα-μαρξιστικού παραδείγματος των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, οι οποίοι επιχείρησαν να ριζοσπαστικοποιήσουν την έννοια μέσω μιας διπλής λειτουργίας: μέσω της αποδόμησης κεντρικών μαρξιστικών κατηγοριών και διαμέσου της ενσωμάτωσής της στο πεδίο του μεταδομισμού³.

Ο Giovanni Arrighi και ο Robert Cox τη δεκαετία του 1980, με την αυτονόμηση των Διεθνών Σχέσεων ως διακριτού κλάδου, επιχείρησαν να εφαρμόσουν την γκραμισιανή θεωρία της ηγεμονίας σε παγκόσμια κλίμακα. Σκοπός ήταν η μετατόπιση της «ηγεμονίας» από το ενδοκρατικό επίπεδο στο διεθνές. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Arrighi θα συνδέσει δύο διαστάσεις της ηγεμονίας, την ενδοκρατική και την διακρατική, σε ένα συνεκτικό πλαίσιο. (Anderson, 2017:141) Ο Ιταλός θεωρητικός, ορίζει την διεκδικούμενη παγκόσμια ηγεμονία ως τον τρόπο με τον οποίο ένα κράτος δύναται να επέμβει σε ένα κυρίαρχο κράτος ασκώντας κυβερνητικές λειτουργίες. (Arrighi, 1990:366) Όπως για τον Gramsci έτσι και για τον Arrighi, η εξουσία συνιστά ένα υβρίδιο βίας και συναίνεσης, κυριαρχίας και ηγεμονίας, συνεπώς η κυριαρχία δεν είναι αρκετή για να καταστήσει ένα κράτος αποτελεσματικό στην άσκηση της εξουσίας του. Η αναπαράσταση των επιδιώξεων ενός κράτους σαν καθολικών και συμφερουσών για τα υπόλοιπα κράτη αποτελεί την δίοδο για την υπερίσχυσή του έναντι των υπόλοιπων κρατών.

Την ίδια θέση έχει και ο Cox υποστηρίζοντας πως για να καταστεί ένα κράτος ηγεμονικό στην παγκόσμια τάξη, (ο όρος χρησιμοποιείται έναντι του όρου «Διεθνείς Σχέσεις») οφείλει να προβάλλει τα συμφέροντά του ως καθολικά και συμβατά με τα συμφέροντα όλων των υπόλοιπων κρατών. (Cox, 1983) Κατά τον Cox, η παγκόσμια ηγεμονία ενός κράτους πραγματοποιείται με τον εξής τρόπο: αφού πρώτα μια κοινωνική δύναμη καταστεί ηγεμονική μέσω του προσεταιρισμού άλλων κοινωνικών ομάδων, συγκροτώντας –με τη γκραμισιανή έννοια του όρου- ένα ιστορικό μπλοκ,

³ Στο παρόν κείμενο, όπου αναφέρεται η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής και ο μεταδομισμός, γίνεται λόγος συγκεκριμένα για την ερμηνεία και την ανάγνωση των μετα-μαρξιστών Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, και όχι για την μεταδομιστική παράδοση στο σύνολό της.

αναδεικνύεται σε κυρίαρχη και διευθυντική δύναμη σε εθνικό επίπεδο. Στη συνέχεια, η ίδια ηγεμονική δύναμη «συνυφαίνει κοινωνικές δυνάμεις πέρα από τα όρια των κρατών σε νέα ιεραρχικά μοτίβα». (Anderson,2017:189) Εν συντομία, όπως αναφέρει ο Cox η παγκόσμια ηγεμονία είναι μια «προς τα έξω επέκταση της εσωτερικής (εθνικής) ηγεμονίας που οικοδομήθηκε από μια κυρίαρχη κοινωνική τάξη». (Cox, 1983:61) Αυτή η επέκταση βασίζεται σε τρεις άξονες ταυτόχρονα. Η επέκταση είναι οικονομική, πολιτική και κοινωνική. Παρεισφρέει σε «κανόνες, θεσμούς και μηχανισμούς» που με τις σειρά τους «καθορίζουν γενικούς κανόνες συμπεριφοράς» (Cox, 1983:62) οι οποίοι αποσπούν συναίνεση νομιμοποιώντας το κράτος-ηγεμόνα.

Ο Anderson υποστηρίζει πως η μετάθεση του σημείου γείωσης της ηγεμονίας από «μέσα προς τα έξω» υποβαθμίζει τη ριζική διαφορά των εσωτερικών σχέσεων ενός κράτους έναντι των σχέσεων μεταξύ των κρατών. Η ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των τάξεων ενός έθνους επιτυγχάνεται εξαιτίας του κοινού άξονα στον οποίο βασίζονται. Υπόκεινται δηλαδή, στο ίδιο νομικό και ευρύτερα, στο ίδιο θεσμικό και πολιτισμικό πλαίσιο. (Anderson,2017:150) Αντίθετα, στη διεθνή πολιτική ένα κράτος, για να υπερισχύσει έναντι άλλων κρατών, προσφεύγει στον καταναγκασμό και τη βία, μέσω πολέμων. Σε διαφορετική κατεύθυνση κινείται ο Κινέζος Wang Hui, ο οποίος στοχάζεται την ηγεμονία όχι μόνο σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο, αλλά και σε υπερεθνικό. Ο Wang Hui προτάσσει ως αναλυτικό εργαλείο τους ιδεολογικούς μηχανισμούς της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης αγοράς -με κυρίαρχο παράγοντα τον καταναλωτισμό- οι οποίοι υπερβαίνουν τα εδαφικά όρια ενός κράτους αλλά και τις σχέσεις του με τα υπόλοιπα κράτη. (Anderson,2017:194-195)

Από την πλευρά του ο Ινδός ιστορικός Guha επιχειρώντας «να αποκαταστήσει τους Ινδούς χωρικούς ως υποκείμενα της ιστορίας τους», (Anderson,2017:133) εμπλουτίζει καθοριστικά το γκραμισιανό έργο. Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, ο Guha, ιδρυτής του περιοδικού Subaltern Studies («Σπουδές Υποτέλειας»), επιχειρεί να συγκροτήσει μια ιστορία «από τα κάτω», δηλαδή μια ιστορία των ανταποικιακών αγώνων των υποτελών τάξεων της Ινδίας. Ο Guha ακολουθεί την ανάλυση του Ιταλού στοχαστή πως «η ιστορία τους [των υπάλληλων τάξεων] επομένως, είναι συνυφασμένη με αυτήν της κοινωνίας των πολιτών, και ως εκ τούτου με την ιστορία των κρατών». (Gramsci,1971:202) Συνεπώς, σκοπός είναι η αποκατάσταση των αγώνων των

υπάλληλων ομάδων και τάξεων ενάντια στην αποικιοκρατία των Βρετανών. Στο έργο του *Υπερίσχυση χωρίς Ηγεμονία*, ο Guha, όπως βεβαιώνει και ο Anderson, στοχάζεται τις δομές της εξουσίας στην αποικιοκρατούμενη Ινδία και στον αντι-αποικιακό αγώνα των υπάλληλων τάξεων. (Anderson,2017:134) Η εξουσία βασίζεται στην αλληλένδετη σχέση υπερίσχυσης και καθυπόταξης, μια σχέση που υφίσταται όπου υπάρχει εξουσία, είναι δηλαδή οικουμενική. (Guha,1997:21) Οι δύο όροι καθορίζονται από ένα ζεύγος αλληλοεπιδρώντων και ενδεχομενικών στοιχείων. (Guha,1997:21) Έτσι σχηματίζεται το εξής αναλυτικό μοντέλο: Υπερίσχυση μέσω Καταναγκασμού και μέσω Πειθούς, και Καθυπόταξη μέσω Συνεργασίας και μέσω Αντίστασης. (Guha,1997:21) Η ένταση, δηλαδή το βάρος κάθε ενός από αυτά τα τέσσερα στοιχεία, είναι αυτό που διαφοροποιεί την εξουσία στα διαφορετικά κράτη. Η ηγεμονία εμφανίζεται σαν ένα «παιχνίδι» εναλλαγής μεταξύ καταναγκασμού και πειθούς, μια αλληλεπίδραση διαφορετικών δυνάμεων που επιζητούν την ισορροπία μεταξύ αυτών των στοιχείων.

Ο Guha ως πρωτεργάτης της Σχολής των Subaltern, έθεσε στο προσκήνιο την ιστορία της Ινδίας και της Νοτιοανατολικής Ασίας και χρησιμοποίησε την γκραμσιανή θεωρία ως αναλυτικό μοντέλο ανάλυσης των σχέσεων εξουσίας. Η σχέση όμως με το γκραμσιανό έργο είναι αμφίδρομη, καθώς ο Guha δεν υποδέχτηκε παθητικά, αλλά αποπειράθηκε να λύσει τις αμφισημίες του γκραμσιανού έργου, και ιδιαίτερα όσον αφορά τη σχέση κυριαρχίας και συναίνεσης μέσα από το πρίσμα μιας θεωρίας της ηγεμονίας. (Guha,1997:23) Σύμφωνα με τον Guha, η ηγεμονία είναι μια κατάσταση της Υπερίσχυσης στην οποία η Πειθώ υπερισχύει του Καταναγκασμού, ωστόσο ο Καταναγκασμός δεν εξαλείφεται. «Εάν συνέβαινε αυτό τότε δεν θα είχαμε Υπερίσχυση και άρα ούτε ηγεμονία». (Guha,1997:23) Ο Guha με αυτή την υπογράμμιση προστατεύει το έργο του από παρερμηνείες που θα οδηγούσαν σε μια σύλληψη της εξουσίας η οποία θα υφίσταται δήθεν χωρίς μηχανισμούς καταναγκασμού. Εντούτοις, όπως έχουμε ήδη αναφέρει και θα αναπτύξουμε στα επόμενα κεφάλαια, το γκραμσιανό έργο παρά τις επαναλαμβανόμενες διακηρύξεις του Ιταλού στοχαστή περί του αντιθέτου, αντιμετωπίστηκε και εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται, από πλήθος μελετητών ως η κατεξοχήν θεωρία της πολιτισμικής επανάστασης.

Τη δεκαετία του 1980 από το μετα-μαρξισμό, δίνεται «το καλύτερο ίσως παράδειγμα μετανεωτερικής προσέγγισης του μαρξισμού» (McLellan,1979/2014:422) Οι Ernesto

Laclau και Chantal Mouffe, διανοητές με αδιαμφισβήτητη επιρροή στην ευρύτερη αριστερά και τον κινηματικό χώρο, αμφισβητούν τα θεμέλια της μαρξιστικής παράδοσης και επιχειρούν να αποδομήσουν και να υπερβούν τον μαρξισμό. Ο άξονας περιστροφής του έργου τους, κυρίως στο *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική*, είναι η ηγεμονία, την οποία έχουν παραλάβει από τον Gramsci, το έργο του οποίου νοούν ως ένα «νέο σημείο εκκίνησης» (Laclau&Mouffe, 1985/2021:12) για μια νέα πολιτική λογική.

Οι Laclau και Mouffe αντιμετωπίζουν την «ηγεμονία», από την πλευρά του μαρξιστικού λόγου, ως μια προσπάθεια “συρραφής” των εξαρθρώσεων, προσπάθεια δηλωτικής της αδυναμίας των κοινωνικών υποκειμένων να αποκτήσουν ταξική ενότητα. Ερμηνεύοντας την επανάσταση του 1905, διακρίνουν μια αντίθεση στην οποία στηρίζονται για να αναπτύξουν την κριτική τους. Από τη μια πλευρά υπήρχε η τάξη, που σε μια «φυσιολογική» εξέλιξη, όφειλε να επιτελέσει το ρόλο της (δηλαδή η αστική τάξη, που καλείται να ηγεμονεύσει και να πραγματοποιήσει την αστικοδημοκρατική επανάσταση), και από την άλλη μια ομάδα κοινωνικών δρώντων με ηγεμονεύουσα την εργατική τάξη καλείται να ηγηθεί, αντί της αδύναμης αστικής τάξης, της αστικοδημοκρατικής επανάστασης. (Laclau&Mouffe,2021:99) Εφόσον τα καθήκοντα όμως παραμένουν αστικά και δεν ταυτίζονται με τα καθήκοντα της εργατικής τάξης, προκύπτει μια σχέση «ενδεχομενικής εξωτερικότητας». (Laclau&Mouffe,2021:102) Καθώς η ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία της Ρωσίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα έδωσε τη δυνατότητα στην εργατική τάξη να *διεισδύσει στην ιστορία με έναν ορισμένο τρόπο*, αυτή η ιδιάζουσα κατάσταση απαιτεί την ερμηνεία της. Έτσι, «ηγεμονία» ήταν ο χαρακτηρισμός που δόθηκε, σύμφωνα με τους μετα-μαρξιστές στοχαστές σε αυτή ακριβώς την *ανώμαλη* κατάσταση.

Οι Laclau και Mouffe εκκινούν την ανάλυση τους υπό το πρίσμα του τέλους των *μεγάλων αφηγήσεων*. Ολιστικές προσεγγίσεις της κοινωνίας όπως αυτή του μαρξισμού που επιχειρεί την άρση της εκμετάλλευσης των υποτελών κοινωνικών δυνάμεων μέσω της καθολικής, ριζικής επανάστασης απορρίπτονται. Διατρέχοντας την πορεία της ηγεμονίας εκκινούν την κριτική τους θέτοντας ως αφετηριακό σημείο τις απαντήσεις που δόθηκαν στην «κρίση του μαρξισμού», δηλαδή την αδυναμία του να συνειδητοποιήσει την πολυπλοκότητα της ολοένα αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής κοινωνίας και την αδυναμία των κοινωνικών υποκειμένων να αποκτήσουν ταξική ενότητα σύμφωνα με τα προτάγματα της μαρξιστικής παράδοσης.

(Laclau&Mouffe,2021:53-54) Επιχειρείται λοιπόν, μια προσαρμογή του μαρξισμού στην εποχή της μετανεωτερικότητας. Και αυτό γιατί η ανάδυση νέων πολιτικών ταυτοτήτων, κοινωνικών κινημάτων και συλλογικοτήτων «προϋποθέτει κατ' ανάγκη την αποδόμηση των κεντρικών κατηγοριών της εν λόγω θεωρίας». (Laclau&Mouffe,2021:13)

Κατηγορίες της μαρξιστικής παράδοσης, όπως είναι το κόμμα ή η τάξη είτε αποδομούνται, είτε ενεργοποιούνται εκ νέου σε μια διαφορετική βάση και κατεύθυνση. Στο εγχείρημα αυτό οι Laclau και Mouffe «επιστρατεύουν» κεντρικές έννοιες του γκραμσιανού έργου. Αντλώντας από την μεταδομιστική θεωρία και υπό την επιρροή της σύγχρονης γλωσσολογίας επιχειρούν να ενσωματώσουν τη θεωρία του λόγου στη γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας. Από μια αποκλίνουσα θεωρητική και επιστημολογική οπτική σε σχέση με αυτή του Gramsci, οι Laclau και Mouffe συγκροτούν την ηγεμονία ως μια πολιτική πρακτική, κατά την οποία πολλαπλές, ανταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις με ετερόκλητα αιτήματα αξιώνουν την πλήρωση/νοηματοδότηση ενός «αδύνατου αντικειμένου» που δεν είναι άλλο από την κοινωνία. (Laclau, 1990/1997:182) Η αδυναμία καθήλωσης και αποκρυστάλλωσης του νοήματος, οι συνθήκες της εξάρθρωσης και του ανταγωνισμού ως στοιχείων εγγενών κάθε ρηματικής πρακτικής, συνεπάγονται την απόρριψη της αντίληψης της κοινωνίας με όρους ολοκλήρωσης. (Laclau & Mouffe, 2021:190; Laclau, 1997:179-180) Ωστόσο, αυτή η αδυναμία συνιστά μια δημιουργική στιγμή καθώς πυροδοτεί την κατασκευή νέων ανταγωνιστικών λόγων. Αυτό σημαίνει πως κάθε λόγος που επιχειρεί να ηγεμονεύσει είναι ήδη εξαρθρωμένος από κάποια άλλη ανταγωνιστική και ισοδύναμη κοινωνική δύναμη που αξιώνει και αυτή την ηγεμονία των δικών της μερικών συμφερόντων. Κρίνω πως η κατασκευή του μετα-μαρξιστικού προτάγματος όπως θα παρουσιαστεί στο τρίτο κεφάλαιο ακολουθεί την μεταμοντέρνα ανάλυση του Jean Francois Lyotard. Με τα δικά του λόγια:

Πληρώσαμε ακριβά τη νοσταλγία για το όλο και το ένα, για τη συμφιλίωση έννοιας και αισθητικότητας, για διαφανή και κοινοποιημένη εμπειρία. [...] [N]α πολεμήσουμε το όλον, να δώσουμε μαρτυρία για το μη-αναπαραστάσιμο, να ενεργοποιήσουμε τις διαφορές, να σώσουμε την τιμή του ονόματος. (Lyotard, 1988)

Κεφάλαιο 2ο: Η γκραμσσιανή θεωρία της ηγεμονίας

Η συνάντηση με το έργο του Antonio Gramsci, από τότε που αρθρογραφούσε στην *L'Ordine Nuovo* έως και τις σημειώσεις των *Τετραδίων της Φυλακής*, αποκαλύπτει έναν άνθρωπο βαθιά καλλιεργημένο, με απaráμιλλο πνευματικό εύρος εκτεινόμενο από την γλωσσολογία και την λογοτεχνία έως την ιστοριογραφία και την πολιτική επιστήμη. Ωστόσο, οριοθετώντας το πεδίο έρευνάς μας στις συνιστώσες της γκραμσσιανής θεωρίας της ηγεμονίας, θα επικεντρωθούμε σε δύο κομβικές (για το γκραμσιανό έργο) φυσιογνωμίες. Ο Karl Marx ως θεμελιωτής του μαρξισμού που θα γνωρίσει ο Gramsci μέσω του Antonio Labriola, και ο νεογεγκελιανός Benedetto Croce με την κριτική του στον θετικισμό και την ανάδειξη του ηθικοπολιτικού στοιχείου, θα συμβάλλουν άλλοτε υπό τη μορφή ενσωμάτωσης των θέσεων τους, και άλλοτε μέσω της υπέρβασης τους, στην διαμόρφωση της γκραμσσιανής θεωρίας της ηγεμονίας.

Η γκραμσσιανή σκέψη και ειδικότερα η θεωρία της ηγεμονίας διαπερνάται στο σύνολό της από τις αρχές της μαρξικής θεωρίας. Στον μαρξισμό της εποχής του Gramsci το πεδίο του εποικοδομήματος και της ιδεολογίας δεν είχε μελετηθεί όσο αυτό της οικονομικής δομής. Με αυτό το «κενό» αναμετρήθηκε ο Gramsci, γεγονός που κόστισε στην πρόσληψη του έργου του, καθώς δεν είναι λίγοι οι μελετητές που ερμήνευσαν την θεωρία της ηγεμονίας ως ιδεαλιστική παρέκκλιση από τον μαρξισμό. Σε αυτό το σημείο θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τη σημασία της μαρξιστικής/υλιστικής αντίληψης της Ιστορίας για τη γκραμσσιανή θεωρία της ηγεμονίας.

Για τον Gramsci «η ηγεμονία γεννιέται στο εργοστάσιο», (Gramsci,1971:571) δηλαδή η «ηγεμονία» εδράζεται στον «αποφασιστικό πυρήνα της οικονομικής δραστηριότητας». (Γκράμσι,2005:59) Δεν αποτελεί μια γενική και αφηρημένη έννοια, ούτε αναφέρεται μόνο στο πολιτιστικό στοιχείο και στη δράση των διανοούμενων. Όταν υποστηρίζει πως «η ηγεμονία γεννιέται στο εργοστάσιο», θέλει να δείξει πως οι όροι συγκρότησης της ηγεμονίας, αντλούνται από υλικές πρακτικές, τελετουργίες και μηχανισμούς. (Σωτήρης, 2020:74) Εξαιτίας αυτού χρησιμοποιεί σταδιακά τον όρο «ηγεμονικός μηχανισμός» έναντι της έννοιας «ηγεμονία», για να αναδείξει δηλαδή, την υλικότητα της τελευταίας. Ο Gramsci εδώ υποστασιοποιεί την έννοια της ηγεμονίας αναδεικνύοντας την ιδεολογική συναίνεση που αποσπά πρωτίστως η κυρίαρχη τάξη, όχι αφηρημένα, αλλά μέσω μηχανισμών του κράτους, όπως είναι ο δημοσιονομικός και

ο κοινοβουλευτικός μηχανισμός. Υπό αυτό το πρίσμα, οι μηχανισμοί απόσπασης της ηγεμονίας διαποτίζονται από την ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια «κοσμοαντίληψη που εκδηλώνεται σιωπηρά στην τέχνη, στο δίκαιο, στην οικονομική δράση, σ' όλες τις εκφάνσεις της ατομικής και συλλογικής ζωής». (Γκράμσι,1973:19) Υιοθετείται έτσι και από τον Gramsci, η θέση για την οργανική σχέση κυρίαρχης ιδεολογίας και κυρίαρχης τάξης. Είναι σαφής η μαρξική προέλευση αυτών των θέσεων, καθώς ο Gramsci χρησιμοποιεί ως θεμέλιο για την ανάλυση των μηχανισμών ηγεμονίας που διατηρούν και αναπαράγουν τις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής, την θέση των Marx και Engels πως «οι κυρίαρχες ιδέες μιας εποχής ήταν πάντα οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης». (Μαρξ & Ένγκελς,1848/2004:49)

Το δεύτερο σημείο που αντλεί από τη μαρξική θεωρία αφορά την έννοια του καθολικού συμφέροντος και συνακόλουθα στην τοποθέτηση του προλεταριάτου ως του κοινωνικού υποκειμένου που θα πραγματοποιήσει τη «ριζική επανάσταση». Ο Marx στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου* πραγματοποιεί μια διάκριση μεταξύ μερικού και καθολικού συμφέροντος, διάκριση που αντιστοιχεί σε αυτή μεταξύ «μερικής χειραφέτησης» και «καθολικής ανθρώπινης χειραφέτησης». (Μαρξ,1927/1978:27) Σύμφωνα με τον Marx, η διεκδίκηση της ηγεμονίας μιας οποιαδήποτε τάξης πραγματοποιείται στο βαθμό που προβάλλει τα δικά της συμφέροντα σαν καθολικά για όλες τις ομάδες της κοινωνίας. «Η τάξη αυτή απελευθερώνει την κοινωνία ολόκληρη, αλλά μόνο με τον όρο ότι η κοινωνία ολόκληρη βρίσκεται στην κατάσταση της τάξης αυτής, κατέχει πχ. χρήμα και μόρφωση». (Μαρξ, 1978:27) Αυτό λοιπόν συμβαίνει στο βαθμό που υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ της τάξης που διεκδικεί την κυριαρχία -εδώ προκύπτει η έννοια του μερικού συμφέροντος- και του συμφέροντος του συνόλου της κοινωνίας. Κατά μείζονα λόγο, η εργατική τάξη σύμφωνα με τον Marx, αποτελεί το καθολικό υποκείμενο που δεν «διεκδικεί το επί μέρους δικαίωμα, γιατί έχει υποστεί όχι μια επί μέρους αδικία αλλά την αδικία καθ' εαυτή», (Μαρξ, 1978:29-30) και έτσι καθώς χειραφετείται, χειραφετεί το σύνολο της κοινωνίας. Στο ίδιο πνεύμα, ο Gramsci, ανατέμνοντας το ζήτημα του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων, ισχυρίζεται πως η «καθαρά πολιτική φάση» είναι η υπέρβαση του στενού, οικονομικού - συντεχνιακού συμφέροντος μιας ομάδας (Γκράμσι,2005:86) και το πέρασμα σε μια στιγμή της πολιτικής στην οποία τα συμφέροντα αυτής της ομάδας γίνονται καθολικά, δηλαδή εκφράζουν «τα γενικά συμφέροντα των υποτελών ομάδων». (Γκράμσι,2005:87)

Ένα τρίτο σημείο συνάντησης της μαρξικής θεωρίας με την γκραμσσιανή θεωρία της ηγεμονίας είναι η οριοθέτηση της δράσης του υποκειμένου από την δομή. Στις σημειώσεις του για τους συσχετισμούς δυνάμεων μιας περιόδου, ακολουθεί ως κατευθυντήριο νήμα τις δύο καθοριστικές θέσεις του προλόγου της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του Μαρξ, απόσπασμα του οποίου παραθέτει ελαφρώς παραλλαγμένο:

Χρειάζεται να κινηθούμε μέσα στο χώρο δύο αρχών: 1) ότι καμιά κοινωνία δε βάζει στον εαυτό της καθήκοντα που για τη λύση τους δεν υπάρχουν ακόμα οι αναγκαίοι και επαρκείς όροι ή δε βρίσκονται τουλάχιστο στο δρόμο της εμφάνισης και ανάπτυξης· 2) ότι καμιά κοινωνία δεν εξαφανίζεται και δεν μπορεί να αντικατασταθεί αν η προηγούμενη δεν έχει αναπτύξει όλες τις μορφές ζωής που είναι σύμφυτες με τις σχέσεις της. (Γκράμσι, 2005:78)

Ο Gramsci αναδεικνύει συνεπώς την οργανική σχέση βάσης – εποικοδομήματος, και ειδικότερα τον δομικό προσδιορισμό της πολιτικής πρωτοβουλίας του σύγχρονου Ηγεμόνα. Το κόμμα δρα στο πεδίο του μόνιμου, αντικειμενικού και ανεξάρτητου από την ανθρώπινη θέληση, εδάφους της οικονομικής ζωής. (Γκράμσι, 2005:26,85) Συνεπώς, η θεμελιακή «στιγμή» για έναν ευνοϊκό - για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας- συσχετισμό δυνάμεων, είναι η αναγνώριση των υλικών, οικονομικών προϋποθέσεων. Σε δεύτερο χρόνο ο Ιταλός επαναστάτης θέτει τον «βαθμό της [...] αυτοσυνείδησης» (Γκράμσι, 2005:85) των κοινωνικών ομάδων, δηλαδή τη στιγμή που οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις δομικές συγκρούσεις, πραγματοποιώντας το «πέρασμα από τη δομή στη σφαίρα των σύνθετων εποικοδομημάτων». (Γκράμσι, 2005:86) Για τον Gramsci, η προωθημένη θέση που αποδίδει στις υλικές προϋποθέσεις δεν σημαίνει απόρριψη της πολιτικής δράσης, αλλά προσδιορισμό του πεδίου δράσης του πολιτικού υποκειμένου από τη βάση. Όπως θα δειχθεί, πάντως, σε επόμενο σημείο αυτής της μελέτης, αυτή η τοποθέτηση του Ιταλού στοχαστή έρχεται σε απόλυτη ρήξη με τις μετα-μαρξιστικές ερμηνείες του έργου του, οι οποίες νοούν την κοινωνική απελευθέρωση με όρους «πολιτικής οικοδόμησης/κατασκευής» μιας διαφορετικής κοινωνίας.

Πέραν του Marx είναι γεγονός ότι τη θεωρητική σκέψη του Gramsci επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και μια εξέχουσα φιλοσοφική φυσιογνωμία της Ιταλίας, ο Benedetto Croce. Η ιδεολογική επιρροή που άσκησε ο Ιταλός νεογεγκελιανός θεωρητικός και λογοτέχνης, στην πατρίδα του, πυροδότησε τη σκέψη του Gramsci. Ο Croce συνέβαλε

στην «αναγέννηση του εγελιανού ιδεαλισμού» στην ιταλική κοινωνία (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:374) και παρά τη μαθητεία του στο πλευρό του μαρξιστή θεωρητικού Labriola, άσκησε έντονη κριτική στο μαρξισμό τον οποίο θεωρούσε ένα νέο είδος μεταφυσικής. Η σχέση του Gramsci με το έργο του Croce είναι πολύπλευρη, καθώς, ενώ από τη μία πλευρά ο Gramsci θέτει ως βασικό καθήκον του μαρξισμού την επαναδιαπραγμάτευση και ενσωμάτωση της φιλοσοφίας του Κρότσε, (Άντερσον,2019:123) από την άλλη πλευρά αιτείται τη δημιουργία μιας πολεμικής ενάντια στον υποκειμενικό ιδεαλισμό, τη δημιουργία αυτού που θα ονομάσει «Αντι-Κρότσε». Ωστόσο, παρά το ότι επανειλημμένα επιχειρεί να απεμπλακεί από την επιρροή που του άσκησε ο Croce στα νεανικά του χρόνια, ο Gramsci διατηρεί ορισμένα χαρακτηριστικά από τη φιλοσοφία του. Μέσω του Croce ο Gramsci ήρθε σε οριστική ρήξη με την μεταφυσική και αποκήρυξε τον μηχανιστικό ντετερμινισμό, γεγονός που του επέτρεψε να αναπτύξει στα *Τετράδια της Φυλακής*, έντονη κριτική στην οικονομίστικη εκτροπή του μαρξισμού του Bukharin.

Η κριτική του Gramsci στον Croce συμπυκνώνεται στο επιχείρημα ότι ο τελευταίος αφαιρεί την πραγματική, συγκεκριμένη διάσταση από το υποκείμενο της ιστορίας και στη θέση του τοποθετεί το καθολικό, δηλαδή μια αφηρημένη έννοια. Κινητήρια δύναμη της ιστορίας για τον Croce δεν είναι τα έθνη, οι τάξεις, ή τα άτομα, αλλά το πνεύμα. (Γκρούππι, 1972:125) Η θεωρησιακή ανάγνωση της ιστορίας από τον Croce εμφανίζεται και στο έργο του *Η Ιστορία της Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα* στο οποίο υποβαθμίζει το ρόλο της κοινωνικής πάλης και της βίας κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων. Γίνεται δηλαδή μια αφαίρεση του στοιχείου της βίας με ταυτόχρονη εξύψωση του στοιχείου της συναίνεσης. (Άντερσον,2019:123) Ο Croce θεωρεί πως όλη η ιστορία είναι ηθικο-πολιτική, με αποτέλεσμα «να πέφτει σε μια ρομαντική αντίληψη της ιστορίας», (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:380) απορρίπτοντας την στιγμή της ταξικής πάλης. Αυτή η ιστορική μέθοδος, σύμφωνα με τον Gramsci, οδηγεί σε μια «υποστάτωση του στοιχείου της ηγεμονίας», (Γκρούππι, 1977:126) δηλαδή στην απόσπασή του από τις σχέσεις παραγωγής. Δεν χωρεί πάντως αμφιβολία ότι το ηθικο-πολιτικό στοιχείο συνήρπασε την γκραμσιανή σκέψη, θέτοντας ως κέντρο της έρευνας του μαρξιστική διανοητή το ρόλο της κουλτούρας και της συναίνεσης. Παράλληλα, και παρά το ότι ο Croce εισάγει την έννοια του ενεργητικού υποκειμένου, θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτό εμφανίζεται με ιδεαλιστικούς όρους, σε αντίθεση με τον Gramsci, ο οποίος θέτει ως

κέντρο της φιλοσοφίας της πράξης τον πραγματικό άνθρωπο. (Femia,1981:108-109) Αυτό εξηγεί ενδεχομένως το γιατί ο αφηρημένος ιδεαλισμός του Croce αδυνατεί να συλλάβει την ύπαρξη μόνιμων πολιτικών σχηματισμών, και κατεξοχήν του κόμματος. Η πολιτική στην κροτσιανή σκέψη είναι μια εκδήλωση εγωιστικού πάθους (Hoffman,2017) και, καθώς δεν υφίσταται «ένα πάθος μόνιμα οργανωμένο» (Γκράμσι,2005:26), η ύπαρξη και ο ρόλος του κόμματος υποβαθμίζονται.

II. Για να προσεγγίσουμε την έννοια της ηγεμονίας οφείλουμε να διασχίσουμε τον λαβύρινθο της γκραμισιανής σκέψης, να ξεπεράσουμε τον αποσπασματικό τρόπο γραφής των *Τετραδίων της Φυλακής* και να αντιμετωπίσουμε την θεωρία της ηγεμονίας ως ένα ψηφιδωτό, το οποίο συγκροτείται από την συνάρθρωση διάφορων εννοιών. Συνεπώς οφείλουμε, σε πρώτο χρόνο, να προσεγγίσουμε θεματικές όπως οι διανοούμενοι, το Risorgimento και η παθητική επανάσταση, θεματικές που συμβάλλουν και οδηγούν προοδευτικά στην κατανόηση της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας. Απέχοντας από μια σχηματική ερμηνεία της ηγεμονίας του τύπου «συναίνεση έναντι εξαναγκασμού» ή «κοινωνία των πολιτών εναντίον πολιτικής κοινωνίας», θα στοχαστούμε τον όρο ως μια έννοια με δύο απολήξεις. Πρώτον, ως μελέτη του τρόπου ανάδυσης και αναπαραγωγής της αστικής ηγεμονίας των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών και δεύτερον, ως στοχασμό της πολιτικής στρατηγικής που οφείλει να ακολουθήσει η εργατική τάξη στην πάλη για τη δική της χειραφέτηση.

Μέσα στην απομόνωση της φυλακής ο Gramsci προσπαθεί να παραμείνει δραστήριος και να ασχοληθεί συστηματικά με ένα θέμα, που θα «συγκέντρωνε και θα απορροφούσε τον εσωτερικό [του] κόσμο». (Γκράμσι,2005α:60) Στις 19 Μαρτίου του 1927 στέλνει ένα γράμμα στην αδελφή της γυναίκας του Τάνια, στο οποίο της εξομολογείται πως επιθυμεί να γράψει ένα έργο το οποίο θα μείνει “für ewig” (για πάντα). (Γκράμσι,2005α:60) Ένα από τα θέματα εργασίας που σχεδίαζε ήταν η μελέτη του ρόλου και της προέλευσης των Ιταλών διανοούμενων. (Γκράμσι,2005α:60) Αυτή η μελέτη ήταν η συνέχεια του άρθρου του για το *Πρόβλημα του Νότου*, στο οποίο πραγματευόταν τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι διανοούμενοι στην άνιση πολιτιστική ανάπτυξη Βορρά και Νότου. Το ενδιαφέρον του για τους διανοούμενους είναι παροιμιώδες, αλλά και εξηγήσιμο, καθώς αυτό συνδέεται «με την επιθυμία του να μελετήσει σε βάθος την έννοια του κράτους», (Μπουσι-Γκλυκσμάν,1984:32) την ίδια

στιγμή που αποτελεί σημείο εκκίνησης για τις ιστορικές του έρευνες. (Thomas,2007) Αναιρώντας τη θεωρησιακή αντιμετώπιση των διανοούμενων που τους καθιστά «καθαρούς διανοούμενους», *σαν ανθρώπων που ξέρουν*, αναδεικνύει την οργανική τους σχέση με την τάξη από την οποία προέρχονται ή με την οποία συνδέονται. Σε αυτό το πλαίσιο, οι διανοούμενοι δεν αποτελούν μια ανεξάρτητη τάξη αλλά μια μάζα, (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:49) η σχέση της οποίας με την πολιτική καθορίζεται από την θέση της [μάζας] στη διαδικασία παραγωγής. (Γκράμσι,1972:58) Υπό αυτό το πρίσμα τους αντιμετωπίζει ως «υπάλληλους των εποικοδομημάτων», γιατί συμβάλλουν ως διαμεσολαβητές στη διασφάλιση της συναίνεσης ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, (Γκράμσι,1972:49) με αποτέλεσμα να ενισχύουν, να επικυρώνουν και να εγγράφουν την κυρίαρχη ιδεολογία στη συνείδηση και στην πρακτική των κυριαρχούμενων τάξεων. Αυτός είναι ο λόγος που στα *Τετράδια της Φυλακής* η μελέτη των διανοούμενων θα ενταχθεί στην ευρύτερη προβληματική της θεωρίας της ηγεμονίας καθώς η δράση των διανοούμενων θα μελετηθεί από τον Gramsci ως *μηχανισμός* συγκρότησης της σύνθετης σχέσης κοινωνίας των πολιτών και κράτους (πολιτικής κοινωνίας).

Στο εργαστήρι της σκέψης του Gramsci, η έννοια της ηγεμονίας αποτυπώνει την συνθετότητα των μορφών άσκησης της εξουσίας, η οποία «εκδηλώνεται με δύο τρόπους: ως «κυριαρχία» και ως «διανοητική και ηθική ηγεσία»». (Γκράμσι,1987:121) Αυτή η διατύπωση συναντάται στις σημειώσεις του για την Ιταλική Ενοποίηση στις οποίες στοχάζεται την ανάδυση της «ιστορικά προσδιορισμένης αστικής ηγεμονίας», (Σωτήρης,2020:67) που πραγματοποιήθηκε μέσω της δράσης των διανοούμενων στην Ιταλία κατά τη διάρκεια του Risorgimento. Εκεί καταγράφει τις παρατηρήσεις του για την ιδεολογική, μοριακή ενσωμάτωση (μεταμορφισμός) των ριζοσπαστών οπαδών και καθοδηγητικών οργάνων του Κόμματος Δράσης των Garibaldi και Mazzini, στους μετριοπαθείς, υπό την ηγεσία του Cavour. Αυτή η ενσωμάτωση πραγματοποιήθηκε μέσω των διανοούμενων των μετριοπαθών, οι οποίοι άσκησαν ηθική και διανοητική καθοδήγηση στους διανοούμενους του Κόμματος Δράσης μέσω «μοριακών πρακτικών». Η ιδεολογική απορρόφηση, που πραγματοποίησαν οι διανοούμενοι, αποτέλεσε το μέσο ανάδυσης της αστικής ηγεμονίας, η οποία επιτεύχθηκε χωρίς στρατιωτική εμπλοκή. Αυτού του είδους η «επανάσταση χωρίς επανάσταση» αποτελεί

την έννοια της παθητικής επανάστασης, δηλαδή μια «εκδοχή αστικής κυριαρχίας που δεν διεκδικεί την επαναστατική ενόρμηση». (Σωτήρης,2020:69)

Παραλαμβάνοντας τον όρο «παθητική επανάσταση» από τον Cuoco, ο Gramsci διευρύνει την έννοια, ορίζοντάς την ως μια διαδικασία εκσυγχρονισμού του κράτους, που πραγματοποιείται «μέσα από μια σειρά μεταρρυθμίσεων ή εθνικών πολέμων χωρίς [οι χώρες] να περάσουν από μια πολιτική επανάσταση ριζοσπαστικού γιακωβινικού τύπου».⁴ (Γκράμσι, 1987:158) Πότε όμως εμφανίζεται αυτή η ιδιαίτερη πολιτική διαδικασία; Η παθητική επανάσταση εμφανίζεται ως απάντηση του κρατικού μηχανισμού στις περιόδους κρίσης αντιπροσώπευσης, όταν δηλαδή η κυρίαρχη τάξη αδυνατεί να εκφράσει και να αντιπροσωπεύσει το συμφέρον και τα αιτήματα του συνόλου της κοινωνίας. (Γκράμσι,2005:95) Μέσω της παθητικής επανάστασης ο Gramsci αναδεικνύει πως η κυρίαρχη τάξη, ακόμη και σε περιόδους κρίσης της ηγεμονίας της, έχει την ικανότητα «να παράγει κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς [...] διατηρώντας με ασφάλεια την εξουσία, την πρωτοβουλία και την ηγεμονία[της]». (Losurdo, 1977 όπως αναφέρεται στο Thomas, 2009:147) Η παθητική επανάσταση συνιστά μια διαδικασία «μοριακών αλλαγών», (Γκράμσι,2005:131) ««μοριακού» κοινωνικού μετασχηματισμού» (Gramsci,1971:1974) που επιχειρεί την ιδεολογική τροποποίηση και απορρόφηση των υποτελών κοινωνικών δυνάμεων. Αυτή η διαδικασία, που λαμβάνει χώρα στο πεδίο του εποικοδομήματος, έχει σκοπό όπως υποστηρίζει και ο Peter Thomas, «να παρεμποδίσει τις υπεξούσιες ομάδες από το να γίνουν γνήσια τάξη». (Thomas,2007) Υπό αυτό το πρίσμα ο Gramsci θα αντιμετωπίσει την παθητική επανάσταση ως το νέο αστικό ηγεμονικό πρόταγμα, το οποίο η εργατική τάξη οφείλει να επεξεργαστεί ώστε να οργανώσει την δική της αντι-ηγεμονία. Αυτό που καθοδηγεί τη γκραμσσιανή σκέψη, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Thomas, είναι η «αναζήτηση της κατάλληλης θεωρίας της προλεταριακής ηγεμονίας στην εποχή της «οργανικής κρίσης», ή «της παθητικής επανάστασης», του αστικού ολοκληρωμένου κράτους». (Thomas,2007) Υπό το ίδιο πρίσμα, ο Femia υποστηρίζει πως ηγεμονία για τον Gramsci είναι μια «κατευθυντήρια ιδέα για πολιτική πρακτική». (1981:50)

⁴ Ο Gramsci συχνά χρησιμοποιεί την έννοια του ιακωβινισμού για να αναφερθεί -στην πλειονότητα των περιπτώσεων- στην αναγκαιότητα πολιτικής πρωτοβουλίας και «ακραίας αποφασιστικότητας». (Δημητράκος, 2021:345)

Ο ίδιος ο Gramsci στηρίζει την ανάλυσή του για την ηγεμονία στην διαφορά της σύνθεσης των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών της Δύσης προς εκείνη κρατών όπως αυτό της τσαρικής Ρωσίας. Υποστηρίζει λοιπόν, πως:

Στην Ανατολή, το κράτος ήταν το παν, η κοινωνία των πολιτών ήταν πρωτόγονη και ζελατινώδης· στη Δύση, υπήρχε μια κανονική σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών, όταν το κράτος τρανταζόταν, φανεωνόταν αμέσως μια ισχυρή δομή της κοινωνίας των πολιτών. Το κράτος δεν ήταν παρά ένα εξωτερικό χαντάκι, πίσω από το οποίο υπήρχε ένα ισχυρό σύστημα οχυρών και προχωμάτων: λιγότερων ή περισσότερων από το ένα κράτος στο άλλο, σίγουρα- αλλά αυτό ακριβώς έθετε την ανάγκη για μια λεπτομερή χαρτογράφηση της κάθε επιμέρους χώρας. (Gramsci,1971:494)

Η διάκριση αυτή αποσκοπεί στην ανάδειξη του διαφορετικού συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς. Το κράτος (πολιτική κοινωνία/*societa politica*) στην Ανατολή εμφανίζεται κυρίαρχο και σε προωθημένη θέση έναντι της αδύναμης κοινωνίας των πολιτών (*societa civile*), ενώ η σχέση των δύο πόλων στην Δύση είναι έστω και ασταθώς, ισορροπημένη. (Άντερσον,2019:58) Και αυτό, γιατί η κοινωνία των πολιτών⁵ στη Δύση, καθώς είναι πιο στέρεη και ανεπτυγμένη, λειτουργεί ως ανάχωμα, με αποτέλεσμα οι αντιφάσεις του αστικού κράτους να μην έχουν καταλυτικό αντίκτυπο στο πολιτικό πεδίο. Ποιο όμως είναι το περιεχόμενο της έννοιας «κοινωνία των πολιτών»; Με ποιον τρόπο και σε ποιο σημείο τοποθετείται σε σχέση με το κράτος; Με μια μεθοδολογική τομή⁶ ο Gramsci χωρίζει το εποικοδόμημα σε δύο επίπεδα – στιγμές:

Μπορούν για την ώρα να καθοριστούν δύο μεγάλα «επίπεδα» εποικοδομήματος: εκείνο που μπορεί να ονομαστεί «κοινωνία των πολιτών» [*societa civile*] [μετάφραση δική μας] δηλαδή το σύνολο των οργανισμών που στην κοινή λέγονται «ιδιωτικοί» και το επίπεδο της «πολιτικής κοινωνίας ή κράτους» [*societa politica*] και που αντιστοιχούν: Το πρώτο στη λειτουργία «ηγεμονία» [...] και το δεύτερο στην «άμεση κυριαρχία. (Γκράμσι,1972:62)

Η γκραμσιανή διάκριση του εποικοδομήματος διευρύνει και ορίζει εκ νέου το κράτος, το οποίο πλέον εμφανίζεται ως συνάρθρωση των σχέσεων καταστολής και των

⁵ Η χρήση της έννοιας «κοινωνία των πολιτών» στο γκραμσιανό έργο θα πρέπει να διακριθεί από την χρήση του στα έργα των Χέγκελ και Μαρξ. Στους Γερμανούς θεωρητικούς ο όρος αναφέρεται στη σφαίρα των οικονομικών σχέσεων, ενώ στο γκραμσιανό έργο ο όρος ταυτίζεται με ένα επίπεδο του εποικοδομήματος. (Femia, 1981:26)

⁶ Στο ζήτημα του κατά πόσο ο Gramsci διακρίνει το εποικοδόμημα χάριν μεθοδολογίας ή εάν η διάκριση είναι οργανική υπάρχει διχογνωμία στην διεθνή βιβλιογραφία. Στην παρούσα μελέτη ακολουθούμε την θέση πως για τον Ιταλό μαρξιστή η διάκριση είναι μεθοδολογική, όπως η διάκριση βάσης-εποικοδομήματος, και αυτό γιατί στην αντίθετη περίπτωση η διάκριση είναι ολικά αντιδιαλεκτική, χαρακτηρισμός που κρίνουμε πως δεν αντιστοιχεί στο γκραμσιανό έργο. (Μπουσί-Γκλυκσμάν,1984:109,111); (Τρικούκης 1985:54-55,65). Για την αντίθετη θέση βλ. J. Hoffman, 2017, “Η θεωρία της ηγεμονίας του Αντόνιο Γκράμσι”, *Τετράδια Μαρξισμού*. τχ.5.

σχέσεων συναίνεσης. (Πουλαντζάς,1982:66) Για τον Gramsci *ολοκληρωμένο κράτος*⁷ (stato integrale) σημαίνει «πολιτική κοινωνία + κοινωνία των πολιτών, δηλαδή ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό». (Γκράμσι,2005:185) Μέσω της διεύρυνσης του κράτους, ο Gramsci υπερβαίνει την κλασική αντίληψη για το κράτος που το αντιμετωπίζει ως «καταναγκαστικό γραφειοκρατικό μηχανισμό στα χέρια της κυρίαρχης τάξης». (Mouffe,1979:182) Οι καταβολές του γκραμσιανού τρόπου προσέγγισης του κράτους ανευρίσκονται ανάμεσα στα άλλα στη συμβολική του Κενταύρου, η δισυπόστατη φύση του οποίου, παραπέμπει στο δίπολο «βία – συναίνεση». (Γκράμσι,2005:71) Αυτή η «διπλή προοπτική» της εξουσίας θα αναδείξει τους δύο τρόπους έκφρασής της, δηλαδή την εξουσία ως κυριαρχία και ως πνευματική και ηθική καθοδήγηση, δηλαδή ηγεμονία.

Σε μια προσπάθεια αποτύπωσης των εννοιολογικών διπόλων για την πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των πολιτών, θα ομαδοποιήσουμε τα ζεύγη των αντιθέτων, τα οποία ως αναλυτικά εργαλεία χρησιμοποιούνται από τον Gramsci για την εξέταση της ηγεμονίας στο πλαίσιο των πολιτικών δομών των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών και, σε δεύτερο χρόνο για τη χάραξη της αντι-ηγεμονίας της εργατικής τάξης και του μπλοκ των υποτελών τάξεων.

Εποικοδόμημα

Πολιτική κοινωνία/ κράτος	Κοινωνία των πολιτών
Κρατικός καταναγκασμός/βία	Συναίνεση
Κυριαρχία	Ηγεμονία/πνευματική και ηθική διεύθυνση

Ο Gramsci αναλύει το αστικό κράτος με όρους ισορροπίας μεταξύ των δύο πόλων της εξουσίας, συνεπώς, οι διακρίσεις αυτές είναι σχηματικές, με την έννοια ότι τα όρια μεταξύ των δύο επιπέδων του εποικοδομήματος δεν είναι αυστηρά οριοθετημένα. Το ένα επίπεδο εισχωρεί στο άλλο. (Femia,1981:27) Στοιχεία της πολιτικής κοινωνίας, δηλαδή του κράτους υπό τη στενή έννοια, διεισδύουν -επί παραδείγματι σε περιόδους

⁷ Ο όρος «ολοκληρωμένο κράτος» δεν συναντάται στα *Τετράδια της Φυλακής*. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από την Buci-Glucksmann και έγινε αποδεκτός από τους περισσότερους μελετητές του Gramsci. (Thomas, 2009:139).

οικονομικών κρίσεων- στην κοινωνία των πολιτών, και ενισχύουν την ευστάθεια και την συνοχή της. (Γκράμσι,2005:124) Και αντιστρόφως, τα πολιτικά κόμματα, ως μηχανισμοί ηγεμονίας της κοινωνίας των πολιτών, λειτουργούν ως «συστατικά στοιχεία του κρατικού μηχανισμού». (Femia,1981:28)

Επιστρέφοντας στο απόσπασμα για την διαφορά Δύσης – Ανατολής μπορούμε πλέον να αντιληφθούμε πως, όταν ο Gramsci ισχυρίζεται ότι «πίσω από το οποίο [κράτος] υπήρχε ένα ισχυρό σύστημα οχυρών και προχωμάτων», (Gramsci,1971:494) αναφέρεται στην κοινωνία των πολιτών, η οποία συγκροτείται από ιδιωτικούς θεσμούς⁸ όπως είναι η εκκλησία, το σχολείο και ο τύπος. Αυτοί οι θεσμοί, λειτουργώντας ως μηχανισμοί αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας, επικυρώνουν την κυριαρχία της αστικής τάξης και ταυτόχρονα την καθιστούν ηγεμονική. Συνεπώς οι «ιδιωτικοί θεσμοί» έχουν κανονιστική, ρυθμιστική λειτουργία, ρυθμίζουν δηλαδή «έναν τρόπο να υπάρχει κανείς και να σκέφτεται», αυτό που ο Gramsci ονομάζει «κοινό νου». Ο Althusser θα υποστηρίξει σχετικά με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (IMK), που αντιστοιχούν στην κοινωνία των πολιτών, πως το σχολείο ως IMK παράγει τα αναγκαία υποκείμενα για την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, δηλαδή τη σχέση εκμεταλλευόμενου – εκμεταλλευτή. (Αλτουσέρ,1976/1999:94) Σε αυτό το επίπεδο του εποικοδομήματος ανάγεται και η λειτουργία των διανοούμενων παραδοσιακού τύπου οι οποίοι διαχέουν την κυρίαρχη ιδεολογία στις υπεξούσιες ομάδες. Η θέση τους σε κομβικά σημεία της κοινωνίας των πολιτών, όπως το σχολείο, συγκροτεί το έδαφος για την διατήρηση της ηγεμονίας της κυρίαρχης τάξης μέσω της δημιουργίας της κατάλληλης «κοινής γνώμης», (Γκράμσι,1974:94) με αποτέλεσμα η κυρίαρχη τάξη να αποσπά την συναίνεση των υποτελών ομάδων. Καθίσταται πλέον σαφές γιατί ο Ιταλός μαρξιστής επέμενε στην ανάγκη αφομοίωσης των διανοούμενων από την ομάδα που επιδιώκει να γίνει κυρίαρχη. (Γκράμσι,1976:178-179) Παράλληλα, το νομικό μέρος του κράτους και το κοινοβούλιο ως μηχανισμοί ηγεμονίας, επιτελούν πολιτικό ρόλο, αφενός γιατί νομιμοποιούν την εξουσία της κυρίαρχης ομάδας και αφετέρου γιατί παρουσιάζουν τα υποκείμενα ως ισόνομα στην πολιτική κοινωνία, συσκοτίζοντας την ασυμμετρία μεταξύ της τελευταίας και της κοινωνίας των πολιτών. Με αυτόν τον τρόπο, τα υποκείμενα αποδέχονται την κρατική εξουσία, διότι πιστεύουν πως είναι αυτοί που κυβερνούν το κράτος. (Άντερσον,2019:131) Συνεπώς, το εκλογικό

⁸ Ο Gramsci χρησιμοποιεί τον όρο «ιδιωτικοί θεσμοί» [organismi privati] γιατί θέλει να δείξει πως η λειτουργία τους βρίσκεται έξω από τα αυστηρά όρια του κράτους και των δημόσιων φορέων του όπως ο στρατός και η αστυνομία.

και δικαϊκό σύστημα λειτουργούν ως μηχανισμοί ηγεμονίας του κράτους, διότι όπως επισημαίνει ο Πουλαντζάς «παρουσιάζουν [...] τις πραγματικές σχέσεις των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία των ιδιωτών σαν μια ομοίωση των πολιτικών τους σχέσεων- στο ότι τους πείθουν, επομένως πως (οι πραγματικές τους σχέσεις) είναι συνολικά οι πολιτικές σχέσεις τους μέσα στο Κράτος». (Πουλαντζάς, 1982:63) Στην ίδια κατεύθυνση, αν και με ακραία διατύπωση, ο Thomas Bates υποστηρίζει πως τόσο ο κοινοβουλευτισμός όσο και το καθολικό δικαίωμα ψήφου αποτελούν «την πιο επιτυχημένη «ιδεολογική μπλόφα» των διανοούμενων της αστικής τάξης» (Bates,1975:363)

Από την πλευρά του ο Gramsci εξετάζει τις διεργασίες που οδηγούν στην ηγεμονία της αστικής τάξης, καθώς αυτή, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν πραγματώνεται αυτόματα με την κατάκτηση της εξουσίας, αλλά διαμεσολαβείται από κατάλληλους προς αυτό μηχανισμούς. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ιταλός στοχαστής, δεν υποτιμά τον οικονομικό προσδιορισμό, αλλά επιχειρεί να υπερκεράσει τις οικονομιστικές και μηχανιστικές θέσεις που επικρατούσαν στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα της εποχής του. Ο Gramsci δεν υποστηρίζει πως η κυριαρχία της αστικής τάξης εξαρτάται μονομερώς από την ηγεμονία της στο πεδίο του εποικοδομήματος. Για τον Gramsci «αν η ηγεμονία είναι ηθικο-πολιτική, δεν μπορεί να μην είναι επίσης οικονομική, δε μπορεί να μην έχει τα θεμέλιά της στην αποφασιστική λειτουργία που η διευθυντική ομάδα ασκεί μέσα στον αποφασιστικό πυρήνα της οικονομικής δραστηριότητας». (Γκράμσι, 2005:59) Αυτό σημαίνει πως ο θεμελιακός τρόπος με τον οποίο κυριαρχεί μια τάξη εδράζεται στην οικονομία και ως δύναμη ζωτικής σημασίας οι μηχανισμοί της κοινωνίας των πολιτών επικυρώνουν αυτή την κυριαρχία, την καθιστούν δηλαδή, αποδεκτή στο ιδεολογικό πεδίο μέσω της απόσπασης συναίνεσης.

Διαμέσου της ανάλυσης των μηχανισμών κυριαρχίας και ηγεμονίας των προηγμένων καπιταλιστικών σχηματισμών, ο Gramsci κατορθώνει να επεξεργαστεί και να διατυπώσει εκ νέου μια στρατηγική για την εργατική τάξη. (Μπυσί-Γκλυκσμάν, 1984:62) Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η πολιτική και θεωρητική σκέψη του Gramsci καθορίστηκε και από έναν ακόμη «εξωγενή» παράγοντα: από το ταξίδι του στη Ρωσία από το 1922 έως και τα τέλη του 1923. Στις Θέσεις της Λυών στο Γ' Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας ο Gramsci σπεύδει πλέον να εισηγηθεί την λενινιστική τακτική του ενιαίου μετώπου, υποστηρίζοντας μάλιστα, πως «το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά ένα κόμμα εργατών»,

(Γκράμσι,2011:43) αλλά οφείλει να εντάξει τους διανοούμενους και τους αγρότες στους κόλπους του. Η θέση αυτή σηματοδοτεί ασφαλώς την ανάγκη η εργατική τάξη, ως θεμελιώδης τάξη να ηγεμονεύει επί των συμμαχικών δυνάμεων. (Γκράμσι,2011:44) Ο Gramsci υιοθετεί την στρατηγική του ενιαίου μετώπου καθώς αντιλαμβάνεται αυτό που ήδη είχε διαισθανθεί ο Λένιν · σε κράτη, που έχει καλλιεργηθεί μια «δημοκρατική κουλτούρα και οργάνωση», είναι αναγκαία η προσέλευση σε επαναστατικές θέσεις όχι μόνο της πλειοψηφίας της εργατικής τάξης αλλά και των αγροτών και όλων των καταπιεσμένων και αντικαπιταλιστικών ομάδων. (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:238-241) Το σύνθημα του Ενιαίου Μετώπου αντιμετωπίζεται, πράγματι, από τον Gramsci ως προτροπή για μια διαφορετική πολιτική στρατηγική. Εντός του νέου συσχετισμού δυνάμεων, όπου «τα εποικοδομήματα της κοινωνίας των πολιτών είναι σαν το σύστημα των χαρακωμάτων στο σύγχρονο πόλεμο», (Γκράμσι,2005:124) η στρατηγική της εργατικής τάξης οφείλει να τροποποιηθεί. Σε αυτό το σημείο, προβάλλει «το πιο σημαντικό πρόβλημα πολιτικής θεωρίας της μεταπολεμικής περιόδου και το πιο δύσκολο να λυθεί»: η έννοια του πολέμου θέσεων. (Gramsci,1971:495)

Στο αστικό ολοκληρωμένο κράτος, επειδή η κοινωνία των πολιτών είναι «σύνθετη και ανθεκτική», η μετωπική σύγκρουση δεν καταφέρνει να διεισδύσει στα εσωτερικά, ιδεολογικά οχυρά του κράτους, (Γκράμσι,2005:125) με συνέπεια να εμφανίζονται οι «οργανωτικές εφεδρείες της κυρίαρχης τάξης». (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:309) Συνεπώς, σύμφωνα με τον Gramsci, η πλέον ρεαλιστική πολιτική στρατηγική για το εργατικό κίνημα σε αυτόν τον συσχετισμό δυνάμεων είναι ο πόλεμος θέσεων. (Thomas,2009:150) Εδώ παρακολουθούμε την μετατροπή της θεωρητικής κριτικής του οικονομισμού του Bukharin από τον Gramsci, σε στρατηγική κριτική η οποία συνεπάγεται μια αλλαγή στην πολιτική θεωρία και πρακτική. (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:303) Για τον οικονομισμό η ταξική συνείδηση του προλεταριάτου προκύπτει αυτόματα εξαιτίας της θέσης του στις σχέσεις παραγωγής και εντέλει, η επανάσταση απορρέει μηχανικά από την κίνηση της βάσης. (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:279) Τα *Τετράδια της Φυλακής* είναι αφιερωμένα πέραν των άλλων, στην κριτική αυτής της εκτροπής του μαρξισμού ως φιλοσοφίας της πράξης που εμποδίζει την ανάπτυξη μιας ανατρεπτικής θεωρίας της ηγεμονίας. (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:417)

Με ποιον ειδικότερο τρόπο ωστόσο, συνδέεται η κριτική του οικονομικού αναγωγισμού με τον πόλεμο θέσεων και πολύ περισσότερο με την έννοια της ηγεμονίας; Ο μηχανιστικός υλισμός και ο μαξιμαλισμός ως τάσεις που επικρατούσαν στο ιταλικό και διεθνές κομμουνιστικό κίνημα υποτιμούσαν την ηγεμονική λειτουργία του αστικού κράτους και, συνεπώς, την ανάγκη διεξαγωγής από την πλευρά του προλεταριάτου μιας στρατηγικής μακράς διαρκείας στο ιδεολογικό πεδίο. Από την κριτική του Gramsci δεν διαφεύγει και η Luxemburg, την οποία επικρίνει για οικονομισμό και υπέρμετρη τάση προς το αυθόρμητο, δηλαδή για μια μηχανική αντίληψη της σχέσης της πολιτικής με την οικονομία, που υποτιμά τον ρόλο των ηγεμονικών μηχανισμών, μέσω των οποίων απορροφάται ο αντίκτυπος των οικονομικών σχέσεων στο ιδεολογικό πεδίο. (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:309) Για τον μαρξιστή θεωρητικό, το γεγονός ότι τα «ιδεολογικά μαζικά γεγονότα βρίσκονται πάντα σε καθυστέρηση σε σχέση με τα οικονομικά μαζικά φαινόμενα» (Γκράμσι,2005:70) και δεν αποτελούν μηχανική και παθητική αντανάκλαση των οικονομικών σχέσεων παραγωγής, καθιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας την ανάληψη πολιτικής πρωτοβουλίας.

Σε αυτήν την κατεύθυνση και σε ευθεία αντιπαράθεση με τον οικονομικό αναγωγισμό ο Gramsci ως θεωρητικός της ηγεμονίας, προτάσσει την στρατηγική του πολέμου θέσεων και αυτό γιατί κερδίζει κανείς έναν πόλεμο μόνο «στο βαθμό που τον προετοιμάζει λεπτομερειακά και τεχνικά τον καιρό της ειρήνης». (Γκράμσι,2005:157) Ο πόλεμος θέσεων προϋποθέτει μια «πρωτοφανή συγκέντρωση ηγεμονίας» και εντάσσεται σε ένα πλαίσιο πολιτικο-ιδεολογικής εξάρθρωσης, «εσωτερικής διάλυσης», (Δημητράκος,2021:177) του αστικού ηγεμονικού μπλοκ, προετοιμάζοντας το έδαφος για το πέρασμα στον πόλεμο κινήσεων. (Femia,1981:280) Ο πόλεμος κινήσεων και ο πόλεμος θέσεων δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες στρατηγικές, καθώς σύμφωνα με τον Gramsci «κάθε πολιτικός αγώνας έχει ένα στρατιωτικό υπόστρωμα». (Gramsci,1971:482)

Ένα κρίσιμο σημείο, ωστόσο, που προσδιορίζει τη γκραμισιανή σκέψη περί αναγκαιότητας του ένοπλου αγώνα είναι η διάκριση της στρατιωτικής πάλης ως θεμελιακής και της πολιτικής πάλης ως κυρίαρχης μορφής. (Gramsci,1971:482) Χωρίς να διαγράφει την κατά μέτωπο επίθεση, ο Gramsci υποστηρίζει πως ο πόλεμος κινήσεων, όπως ακολούθηθηκε νικηφόρα στην επανάσταση του 1917, δεν ταιριάζει σε κράτη με αναπτυγμένους αμυντικούς μηχανισμούς. Η επαναχάραξη της πολιτικής

στρατηγικής μέσω του πολέμου θέσεων επιβάλλεται στο βαθμό που το πολιτικό υποκείμενο της εργατικής τάξης αναγνωρίζει το αστικό κράτος ως ολοκληρωμένο κράτος που ασκεί όχι μόνο καταναγκασμό αλλά και ηθική και διανοητική διεύθυνση επί των υποτελών τάξεων. Αυτό ακριβώς, εννοούσε ο Gramsci όταν υποστήριζε πως θα πρέπει «να κάνουμε περισσότερη πολιτική», να αναγνωρίζουμε δηλαδή τις ρευστές πολιτικές συγκυρίες, τον συσχετισμό δυνάμεων. (Μπυσί- Γκλυκσμάν, 1984:298) Όπως αναφέρει και ο Δημητράκος, η σύνδεση της ηγεμονίας με τον πόλεμο θέσεων έχει διπλή υπόσταση: είναι εξωτερική στο βαθμό που αφορά την υιοθέτηση μιας ολοκληρωμένης αντίληψης του κράτους και αποκτά μια σχέση εσωτερικότητας «μέσω μιας πολιτικής που εξασφαλίζει συναίνεση στους κόλπους της ως προς την ηγεσία». (Δημητράκος, 2021:178)

Αναφέραμε παραπάνω πως αναγκαία προϋπόθεση για τη διεξαγωγή του πολέμου θέσεων είναι μια «πρωτοφανής συγκέντρωση ηγεμονίας». Όμως με ποιον τρόπο μια τάξη καθίσταται ηγεμονική; Σύμφωνα με τον Gramsci η ανάδυση της ηγεμονίας πραγματοποιείται με δύο τρόπους: είτε μέσω της διαδικασίας του μεταμορφισμού, της παθητικής επανάστασης που ασκεί η αστική τάξη στις υποτελείς τάξεις, είτε μέσω της ηγεμονίας νοούμενης με όρους ιστορικού μπλοκ. (Mouffe, 1979:182) Πιο συγκεκριμένα στην πρώτη περίπτωση, την οποία προσεγγίσαμε παραπάνω, παρακολουθούμε την απόσπαση της παθητικής συναίνεσης των υποτελών ομάδων μέσω «μοριακών πρακτικών» με την συνακόλουθη ιδεολογική υπαγωγή τους στην κυρίαρχη τάξη, και την αναστολή της συγκρότησής τους ως «γνήσια τάξη». Στην δεύτερη περίπτωση, ο Gramsci προτάσσει ένα νέο ολοκληρωμένο τύπο ηγεμονίας υπό τη μορφή ενός «ομοιογενούς, χωρίς εσωτερικές αντιθέσεις» ιστορικού συγκροτήματος κοινωνικών δυνάμεων, το οποίο εκφράζει τη συλλογική βούληση του συνόλου της κοινωνίας, με αποτέλεσμα οι μάζες να συναινούν και να συναρθρώνονται σε αυτό ενεργητικά. (Mouffe, 1979:183)

Το γκραμισιανό ιστορικό μπλοκ ως όρος ξεπερνάει την έννοια της ταξικής συμμαχίας κοινωνικών δυνάμεων, και αποτελεί μια σύνθετη και στρατηγική έννοια για την πραγμάτωση της ηγεμονίας. Αποτυπώνει την ενότητα βάσης και εποικοδομήματος, (Γκράμσι, 1973:75) δηλαδή την οργανική διαλεκτική ενότητα των υλικών δυνάμεων και της ιδεολογίας, όπου «οι υλικές δυνάμεις είναι το περιεχόμενο και οι ιδεολογίες η μορφή». (Γκράμσι, 1973:88) Διαμέσου του ιστορικού μπλοκ μπορούμε να στοχαστούμε την αλληλεπίδραση της οικονομίας με την πολιτική και την ιδεολογία.

(Σωτήρης,2020:132) Το ιστορικό μπλοκ σύμφωνα με τον Frosini (2003) αφορά στην «κατασκευή μιας συλλογικής βούλησης πάνω στη βάση καθορισμένων σχέσεων παραγωγής στη σφαίρα της έννοιας της ηγεμονίας». (όπως αναφέρεται στο Σωτήρης,2020:133) Αυτή η περιγραφή του ιστορικού μπλοκ συνεισφέρει στο να κατανοήσουμε πως η φιλοσοφία της πράξης δεν αποκλείει μεν το ηθικο-πολιτικό στοιχείο, αλλά το αντιμετωπίζει ταυτόχρονα στην οργανική του σχέση με το οικονομικο-πολιτικό στοιχείο. (Τρικούκης,1985:61)

Η ηγεσία της εργατικής τάξης εντός ενός ιστορικού μπλοκ ετερόκλητων δυνάμεων δύναται να επιτευχθεί στο βαθμό που προτάσσει ένα πρόγραμμα που ικανοποιεί τις άμεσες οικονομικές απαιτήσεις όλων των συναρθρωμένων στο ιστορικό μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων. (Γκράμσι,2011:52) Το γκραμισιανό αντι-ηγεμονικό πρόταγμα προϋποθέτει μια «ορισμένη ισορροπία συμβιβασμού» και υποχωρήσεις συνδικαλιστικού χαρακτήρα που θα αφορούν στα αιτήματα των συμμαχικών ομάδων. (Γκράμσι,2005:59) Βασικός σκοπός για την εργατική τάξη είναι η εξάλειψη των αντιθέσεων εντός του ιστορικού μπλοκ και η δημιουργία μιας οργανικής σχέσης με τις συναρθρωμένες συμμαχικές δυνάμεις. Με άλλα λόγια, για να κατακτηθεί η ηγεμονία και να δημιουργηθεί ένας «ομοιογενής, χωρίς εσωτερικές αντιθέσεις ιστορικός οικονομικο-πολιτικός συνασπισμός» (Γκράμσι,2005:70) αναγκαία προϋπόθεση είναι η επιδίωξη από τον σύγχρονο Ηγεμόνα της ιδεολογικής σύνθεσης και συνοχής όλων των κοινωνικών δυνάμεων του μπλοκ.

Υιοθετώντας την μαρξική θέση πως το εποικοδόμημα αποτελεί το πεδίο στο οποίο οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις δομικές συγκρούσεις, ο Gramsci συμπεραίνει πως τα δύο επίπεδα χαρακτηρίζονται από έναν «ζωτικό δεσμό». Αυτό που συνδέει δομή και εποικοδόμημα σε ένα ιστορικό μπλοκ για τον Gramsci είναι η πολιτική διαμεσολάβηση που πραγματοποιείται από το κόμμα ως συλλογικό διανοούμενο. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του ιστορικού μπλοκ αναδεικνύει την λειτουργία του κόμματος ως σύγχρονου Ηγεμόνα. Το κόμμα, ως φορέας μια ηθικοπολιτικής μεταρρύθμισης, (Γκράμσι,2005:16) έχει σκοπό την διαμόρφωση μιας δυναμικής πνευματικής προόδου, (Γκρούππι,1977:86) ενός νέου *κοινού νου*, και τη θεμελίωση μιας κοινωνίας βασισμένης στην φιλοσοφία της πράξης.

Ωστόσο, το κόμμα δε δημιουργεί τη συλλογική βούληση εκ του μηδενός με όρους κοινωνικής κατασκευής, αλλά μετασχηματίζει και ενοποιεί «επιμέρους

συλλογικές βουλήσεις που τείνουν να γίνουν καθολικές και ολοκληρωμένες». (Μπουσι-Γκλυκσμάν,1984:441) Όπως έχει υποστηριχθεί, η συλλογική βούληση στο γκραμσσιανό έργο αποτελεί ένα αντίστοιχο της *raison d'état* (λογική του δημόσιου συμφέροντος), αρχή που διατρέχει και τον μακιαβελικό *Ηγεμόνα*. (Δημητράκος, 2021:206) Για να πραγματοποιηθεί η σύγχρονη *raison d'état* χρειάζεται οργανική, δηλαδή αρμονική και αντιπροσωπευτική σχέση μεταξύ ηγεσίας και βάσης, (2021:209) μια σχέση αλληλεπίδρασης που πραγματοποιείται (και) μέσω της παιδαγωγικής διαδικασίας. Τα στοιχεία αυτά είναι καθοριστικά για τη λειτουργία του κόμματος και ειδικότερα για την επίτευξη ενότητας μεταξύ πολιτικού και κοινωνικού υποκειμένου. Η συλλογική βούληση για να μορφοποιηθεί από το κόμμα, προϋποθέτει πως η δράση του κόμματος προσανατολίζεται προγραμματικά από την απόκτηση της ενεργητικής συναίνεσης της βάσης του κινήματος. Η οργανικότητα και η ενότητα των δύο υποκειμένων, κόμματος και κινήματος, δηλαδή η ταύτιση της συλλογικής βούλησης του κοινωνικού υποκειμένου με το πρόγραμμα και την πολιτική δράση του κόμματος, αποτελεί κομβικό σημείο για την θεωρία της ηγεμονίας. (2021:209)

Η αντίληψη του κόμματος ως συλλογικού διανοούμενου υφίσταται στο βαθμό που το κόμμα επιχειρεί να προσδώσει στο ιστορικό μπλοκ «ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής του, όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο αλλά και στο κοινωνικό και στο πολιτικό». (Gramsci,1971:135) Συνεπώς, το κόμμα αποτελεί ένα «εργαστήριο διανοητότητας», (Σωτήρης,2020) εντός του οποίου γίνεται η επεξεργασία και ενοποίηση της συλλογικής βούλησης των κοινωνικών δυνάμεων, που συναρθρώνονται στο ιστορικό μπλοκ. Ο Gramsci προτάσσει την ηθική και διανοητική αναμόρφωση των δυνάμεων εντός του ιστορικού μπλοκ με ορίζοντα την ανύψωση της συνείδησής τους σε μια ανώτερη κοσμοαντίληψη, αυτή της φιλοσοφίας της πράξης. Αυτή η πνευματική αναμόρφωση πραγματοποιείται διαμέσου μιας παιδευτικής διαδικασίας που αναλαμβάνει να διεξάγει ο σύγχρονος Ηγεμόνας. Εντούτοις, ο Gramsci δεν αντιμετωπίζει το κόμμα ως καθοδηγητικό όργανο που εγχαράσσει αφ' υψηλού την «αλήθεια» σε μια άμορφη μάζα, αλλά ως ένα «διανοούμενο – παιδαγωγό [που] δεν μεταλαμπαδεύει γνώσεις, αλλά εμπνέει» (Χρύσης,1994:69) εκφράζοντας μια σχέση με τις συναρθρωμένες στο ιστορικό μπλοκ δυνάμεις, που βασίζεται στην έννοια της «ηγεμονίας ως παιδαγωγικής πρακτικής και σχέσης». (Σωτήρης,2020:301)

III. Στα *Τετράδια της Φυλακής* ο Gramsci αναπτύσσει εκτενώς την έννοια της ηγεμονίας που για πρώτη φορά εμφανίζεται σε κείμενα της Ordine Nuovo ήδη από το 1924. (Μπυσι-Γκλυκσμάν,1984:219) Με την έννοια της ηγεμονίας ως «ηθικής και διανοητικής διεύθυνσης» επιχειρεί να απαλλάξει τον μαρξισμό από τον οικονομικό αναγωγισμό και την παθητική στάση του υποκειμένου, που αυτός συνεπάγεται. Ωστόσο, οι ενδογενείς αντιφάσεις της γκραμισιανής σκέψης, η απουσία σαφών ορισμών και η επαναανοηματοδότηση και χρήση όρων με μακρά ιστορική πορεία όπως η έννοια της ηγεμονίας, θέτουν για ορισμένους μελετητές το πλαίσιο για μια μεταρρυθμιστική ερμηνεία του γκραμισιανού έργου. Η γκραμισιανή στροφή προς τον συναινετικό χαρακτήρα της κοινωνίας των πολιτών του αστικού κράτους με την αντιστρόφως ανάλογη έμφαση στο στοιχείο της βίας, σε συνδυασμό με την προτροπή για μετάβαση από τον πόλεμο κινήσεων στον πόλεμο θέσεων ερμηνεύτηκε ως υιοθέτηση, από την πλευρά του Ιταλού στοχαστή, μιας ειρηνικής, σταδιακής, μετασχηματιστικής πορείας προς τον σοσιαλισμό. Η υιοθέτηση στη συνέχεια, της γκραμισιανής έννοιας της ηγεμονίας από το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού, όπως αυτό αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του 1970 έως και την συνάντησή του με τον μετα-μαρξισμό των Laclau και Mouffe, οδήγησε σε μια ερμηνεία των *Τετραδίων της Φυλακής*, που ισχυρίζεται πως ο Gramsci έθεσε τα θεμέλια για έναν δημοκρατικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό.

Ωστόσο, εάν «δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό» σημαίνει απόρριψη της βίας και της επαναστατικής ρήξης, τότε ο Gramsci πόρρω απέχει από αυτή την θέση. Για να αξιολογήσουμε ειδικότερα, αυτή την ερμηνεία του γκραμισιανού έργου οφείλουμε να θέσουμε ένα ερώτημα: Στα *Τετράδια της Φυλακής* ο Antonio Gramsci απορρίπτει το ρόλο της βίας στην άσκηση μιας επαναστατικής πολιτικής ή επαναπροσδιορίζει τη σχέση της με τη συναίνεση; (Femia,1981:205) Σε αυτό το πλαίσιο αξίζει να επισημάνουμε ορισμένες ασάφειες της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας, οι οποίες συνέβαλαν και συμβάλλουν στο να αντιμετωπιστεί ο Gramsci ως «απόστολος μιας σταδιακής πορείας προς τον σοσιαλισμό». (Femia,1981:205)

Η ερμηνεία της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας ως μιας δημοκρατικής και μέσω μεταρρυθμίσεων στρατηγικής για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας βασίζεται κυρίως σε τρία σημεία του γκραμισιανού έργου. Πρώτον, η έμφαση στο συναινετικό χαρακτήρα της εξουσίας του αστικού κράτους, σε συνδυασμό με την διάκριση Δύσης και Ανατολής, δύναται να οδηγήσει σε μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία, εφόσον στη Δύση η κοινωνία των πολιτών «υπερέχει» του κράτους, η κυριαρχία της αστικής

τάξης εξαρτάται τελικά από το βαθμό που πετυχαίνει την ιδεολογική ενσωμάτωση των υποτελών ομάδων. Δεύτερον, και σε ευθεία σύνδεση με το προηγούμενο στοιχείο, η μετάβαση από τον πόλεμο κινήσεων στον πόλεμο θέσεων συνηγορεί, για ορισμένους μελετητές, στην απόρριψη της στιγμής της επαναστατικής ρήξης. Το τρίτο στοιχείο, που βασίζεται κατά τη γνώμη μας σε μια αποσπασματική ανάγνωση του γκραμσσιανού έργου, σχετίζεται με την δυνατότητα κατάκτησης και άσκησης της ηγεμονίας από την εργατική τάξη στο σύνολο της κοινωνίας πριν ακόμη από την κατάληψη της εξουσίας.

Ο Perry Anderson στο βιβλίο του *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι* διατρέχει τις μετατοπίσεις της έννοιας του κράτους και κάνει λόγο για μια «θεωρητική και εννοιολογική ολίσθηση» του Gramsci προς την έννοια της συναίνεσης, σε μια κατεύθυνση αντίθετη από αυτή του Machiavelli. Ας ακολουθήσουμε την συλλογιστική που ακολουθεί ο Anderson αναφορικά με την σχέση κράτους και κοινωνίας των πολιτών. Θέτει ως αφετηρία και κέντρο της γκραμσιανής ανάλυσης το απόσπασμα που αφορά στην διάκριση Ανατολής και Δύσης, όπου στην πρώτη «το κράτος ήταν το παν», ενώ στη Δύση η κοινωνία των πολιτών κατάφερνε να αντισταθεί στις «καταστροφικές επιδρομές του άμεσου οικονομικού στοιχείου». (Γκράμσι, 2005:124) Από αυτό ο Anderson συνάγει πως σύμφωνα τουλάχιστον με μια ερμηνευτική δυνατότητα, ο Gramsci αναγνωρίζει καθοριστικό για τις κοινωνίες της Δύσης το ρόλο της συναίνεσης και της ηγεμονίας έναντι της βίας και της κυριαρχίας. Ωστόσο, δεν πρέπει να αγνοείται ότι ο Gramsci πραγματεύεται εν προκειμένω ένα πολύ συγκεκριμένο ζήτημα: την ανάγκη *μετάφρασης* της ρωσικής εμπειρίας του 1917 στην Δύση, που σήμαινε την επανεπεξεργασία της πολιτικής στρατηγικής του εργατικού κινήματος. Ο πόλεμος κινήσεων, που ακολουθήθηκε νικηφόρα στην Ρωσία, δεν ήταν όντως δυνατό να υιοθετηθεί σε κράτη με αναπτυγμένους ηγεμονικούς μηχανισμούς. Στα τελευταία, ο συσχετισμός δυνάμεων διέφερε, καθώς στη Δύση η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης είχε ενσταλαχθεί στους υφιστάμενους ηγεμονικούς μηχανισμούς του κράτους αποκρύπτοντας αποτελεσματικά την διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις. Σε αυτό το πλαίσιο, μια κατά μέτωπο επίθεση στα πρότυπα της επανάστασης στη Ρωσία σύμφωνα πάντα με τον Gramsci δε θα διαρρήγνυε τα ιδεολογικά οχυρά του κράτους. Εντούτοις, η επικέντρωση στο ρόλο της συναίνεσης δε σημαίνει αυτόματα την απόρριψη της στιγμής της βίας. Η αντιμετώπιση της βίας και της συναίνεσης ως αντινομικών και αλληλοαποκλειόμενων στοιχείων περιορίζουν και διαστρεβλώνουν την γκραμσιανή σκέψη, καθώς ο Ιταλός στοχαστής συνέλαβε τους δύο όρους στη διαλεκτική τους

σχέση. (Γκράμσι,2005:71) Η πολιτική εξουσία για τον Gramsci περιλαμβάνει και τους δύο όρους. Το παρακάτω απόσπασμα είναι διαφωτιστικό:

η υπεροχή μιας κοινωνικής ομάδας εκδηλώνεται με δυο τρόπους, σαν «κυριαρχία» και σαν «πνευματική και ηθική» καθοδήγηση. Μια κοινωνική ομάδα κυριαρχεί των αντιπάλων ομάδων τις οποίες προσπαθεί να «διαλύσει» ή να υποτάξει ακόμα και μ' ένοπλη δύναμη και καθοδηγεί τις συγγενείς και συμμαχικές ομάδες (Γκράμσι,1987:121)

Όπως παραδέχεται ο Anderson και υποστηρίζει ο Peter Thomas, (2009:64) στα *Τετράδια της Φυλακής* δεν υπάρχει θέση και διατύπωση που να υποστηρίζουν πως η κυριαρχία της αστικής τάξης πραγματοποιείται μονομερώς μέσω της ιδεολογικής της ηγεμόνευσης. Τουναντίον, ο Gramsci υποστηρίζει πως όσο οι ηγεμονικοί μηχανισμοί επιτυγχάνουν να αποσπούν την συναίνεση των κοινωνικών δυνάμεων, ο κατασταλτικός μηχανισμός λειτουργεί ως «εφεδρικός στρατός» (Γκράμσι,2005:103) και ότι η ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης λειτουργεί ως συμπλήρωμα στην έννοια του κράτους ως κατασταλτικής δύναμης. (Gramsci,1971:209) Η έννοια του ολοκληρωμένου κράτους ως «ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό» αποτυπώνει επακριβώς την αλληλεξάρτηση των δύο όρων.

Η προτροπή του Gramsci προς ένα πόλεμο θέσεων ως της κατάλληλης στρατηγικής του εργατικού κινήματος σε προηγμένα καπιταλιστικά κράτη δέχθηκε αντίστοιχη κριτική και θεωρήθηκε ένδειξη ενός ειρηνικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό. Εντούτοις, όπως ορθά επισημαίνεται, η στρατηγική του πολέμου θέσεων υποδηλώνει μια διευρυμένη αντίληψη για τη στρατηγική, η οποία χωρίς να αντιλαμβάνεται την μετωπική σύγκρουση ως την «πεμπτούσια του πολέμου» (Δημητράκος,2021:173) την εντάσσει ως τακτική του πολέμου θέσεων. Ο πόλεμος θέσεων αφορά στην διαδικασία διαμόρφωσης των όρων για την στιγμή της επαναστατικής ρήξης, ως αποτέλεσμα της απόρριψης της μοιρολατρίας εκ μέρους του Gramsci (Σωτήρης,2020:172) και τη συνακόλουθη προτροπή για ανάληψη πολιτικής πρωτοβουλίας. Αυτή η διαδικασία δεν μπορεί να προκύψει χωρίς έναν πόλεμο μακράς διάρκειας από την πλευρά του πολιτικού υποκειμένου. Ο Gramsci αξιώνει έναν «αφάνταστα σύνθετο αγώνα» (Γκράμσι,2005:116) που συνίσταται στην προετοιμασία των μαζών για τη στιγμή της επαναστατικής ρήξης.

Ο πολιτικός αγώνας είναι κρίσιμος, αλλά όχι ο θεμελιακός για τον φυλακισμένο του Μπάρι. Κάθε πολιτικός αγώνας έχει ένα θεμελιακό υπόστρωμα, τον στρατιωτικό αγώνα. Η γκραμσιανή ανάλυση του συσχετισμού δυνάμεων είναι διαφωτιστική.

(Γκράμσι, 2005:76-93) Ο Gramsci προχωρεί σε μια διάκριση μεταξύ κοινωνικού, πολιτικού και στρατιωτικού/πολιτικοστρατιωτικού συσχετισμού δυνάμεων, οι οποίοι στο σύνολό τους διαμορφώνουν τον συνολικό συσχετισμό δυνάμεων. Αναφορικά με τους δύο πρώτους βαθμούς του συσχετισμού δυνάμεων και χάριν απλούστευσης σημειώνουμε: ο κοινωνικός συσχετισμός συνδέεται με το μόνιμο και αντικειμενικό έδαφος της οικονομίας, ενώ ο πολιτικός συσχετισμός με τις εσωτερικές κλιμακώσεις του αναφέρεται στον βαθμό της αυτοσυνείδησης, δηλαδή στο «πέραςμα από τη δομή στη σφαίρα των σύνθετων εποικοδομημάτων». (2005:86) Ο Gramsci, έχοντας ήδη ασκήσει κριτική στον οικονομισμό, υποστηρίζει πως οι «άμεσες οικονομικές κρίσεις [...] το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να δημιουργήσουν ένα έδαφος πιο ευνοϊκό» (2005:91) Η ρήξη στην ισορροπία δυνάμεων είναι δυνατή στο βαθμό και μόνο, που οι εξαθλιωμένες κοινωνικές ομάδες αποκτήσουν ταξική συνείδηση (πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων), έτσι ώστε βαθμιαία να αρθούν στο επίπεδο του «αποφασιστικού στρατιωτικού συσχετισμού».

Το τρίτο στοιχείο που αφορά στην ενδεχόμενη πολιτισμική ηγεμονία της εργατικής τάξης *πριν* από την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, αποτελεί κατά τη γνώμη μας το κεντρικό σημείο από όπου πηγάζουν παρερμηνείες του γκραμισιανού έργου, που αφορούν ένα δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό. Στο βαθμό που υποστηριχθεί πως η ηγεμονία, με την έννοια της ηθικοπολιτικής διεύθυνσης του συνόλου της κοινωνίας, είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί από μια κυριαρχούμενη κοινωνική τάξη, όπως η εργατική, αυτό σημαίνει απόρριψη του προσδιορισμού του εποικοδομήματος, σε τελευταία ανάλυση, από την σφαίρα της οικονομίας. Ωστόσο, ας εξετάσουμε τι ακριβώς υποστηρίζει ο Ιταλός διανοητής:

Μια κοινωνική ομάδα κυριαρχεί των αντιπάλων ομάδων τις οποίες προσπαθεί να «διαλύσει» ή να υποτάξει ακόμα και μ' ένοπλη δύναμη και καθοδηγεί τις συγγενείς και συμμαχικές ομάδες. Μια κοινωνική ομάδα μπορεί και μάλιστα πρέπει να είναι καθοδηγήτρια ήδη πριν από την κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας. (Γκράμσι, 1987:121)

Από το παραπάνω απόσπασμα δε συνάγεται πως η εργατική τάξη δύναται να ηγεμονεύσει επί του συνόλου της κοινωνίας, αλλά μόνο επί των συμμαχικών δυνάμεων. Στο σημείο αυτό ο Gramsci παραπέμπει ουσιαστικά στο μπλοκ των υποτελών τάξεων, εντός του οποίου και μόνο δύναται να πραγματοποιηθεί η ηγεμονία της εργατικής τάξης. Η διάκριση και η οριοθέτηση του πεδίου δράσης της εν δυνάμει ηγεμονίας του προλεταριάτου εντός του αντι-καπιταλιστικού ιστορικού μπλοκ είναι

καθοριστικής σημασίας. Η θέση πως η εργατική τάξη δύναται να ηγεμονεύσει καθολικά στην κοινωνία, αφενός δεν απαντάται στο γκραμσιανό έργο, και αφετέρου έρχεται σε αντίθεση με την μαρξιστική θέση που υιοθετεί ο Gramsci, πως η κυρίαρχη ιδεολογία μιας κοινωνίας είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης. Είναι προφανές ότι το σημείο αυτό είναι απολύτως κρίσιμο για την κατανόηση της γκραμσιανής θεωρίας της ηγεμονίας, δεδομένου ότι η κατανόηση του προσδιορίζει και τον χαρακτήρα της ως συνιστώσας μιας μαρξιστικής θεωρίας της επανάστασης στη Δύση.

Καταληκτικά, στα τρία στοιχεία της θεωρίας της ηγεμονίας που, κατά τη γνώμη μας, στάθηκαν αφορμή για μια μεταρρυθμιστική ερμηνεία του γκραμσιανού έργου ελλοχεύει ο ίδιος «κίνδυνος»: η δήθεν απόρριψη εκ μέρους του Gramsci της στιγμής της επαναστατικής ρήξης και η αποδοχή ενός μεταρρυθμιστικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό. Επιχειρώντας να απαντήσουμε στο ερώτημα που θέσαμε για το εάν το στοιχείο της βίας υποτιμάται από τον Gramsci ή εάν αντιμετωπίζεται από τον ίδιο ως «αυτονόητο» υιοθετούμε την θέση του Anderson, πως «κανένας κομμουνιστής της γενιάς του Γκράμσι δεν χρειαζόταν να επαναλαμβάνει [...] ότι ο καπιταλισμός στη Δύση βασιζόταν σε έναν μηχανισμό πολιτικής καταπίεσης όσο και εκπροσώπησης», (2017:37) θέση που επαναλαμβάνει και ο Chris Harman, όταν υποστηρίζει πως ο Gramsci «δεν νοιαζόταν τόσο να επιχειρηματολογήσει για την αναγκαιότητα της ένοπλης εξέγερσης». (Harman & Bamberg, 2007:86) Ο φωτισμός της συναινετικής λειτουργίας του αστικού κράτους, η έμφαση στον πόλεμο θέσεων και η αξίωση της πολιτιστικής ηγεμονίας της εργατικής τάξης εντός του ιστορικού μπλοκ των υποτελών τάξεων πριν την κατάκτηση της εξουσίας, εντάσσονται στην ευρύτερη κριτική που επιχειρεί ο Gramsci σε μια οικονομιστική ερμηνεία του μαρξισμού, και σε μια προσπάθεια ανάδειξης της ανάγκης για πολιτική πρωτοβουλία από τον σύγχρονο Ηγεμόνα. Συνεπώς, και για να προσεγγίσουμε επαρκώς και στις πραγματικές διαστάσεις της την γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας, οφείλουμε να την εντάξουμε στα ιστορικοπολιτικά της συμφραζόμενα. Από την άλλη πλευρά, και ανεξάρτητα από τις προθέσεις του ίδιου του Gramsci, οφείλουμε να παραδεχθούμε ότι οι θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες των ασαφειών της θεωρίας του για την ηγεμονία συνετέλεσαν σε μια ιδιοποίησή της από θεωρίες μετα-μαρξιστικής αφετηρίας, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια.

Κεφάλαιο 3ο: Η θεωρία της ηγεμονίας των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe

Τα *Τετράδια της Φυλακής* παρέμειναν ανέκδοτα όχι μόνο στον διεθνή χώρο, αλλά και στην πατρίδα του Gramsci για πολλά χρόνια μετά τη συγγραφή τους. Εντούτοις, σχεδόν εκατό χρόνια μετά το θάνατό του, η κληρονομιά που άφησε πίσω του ο Ιταλός μαρξιστής μέσα από τις φυλακές του Μπάρι παραμένει επίκαιρη, παρέχοντας κεντρικές, αναλυτικές κατηγορίες για την συγκρότηση ενός σύγχρονου αντι-ηγεμονικού προτάγματος. Σκοπός του Gramsci ήταν να διαγνώσει με ποιον τρόπο οι υπεξούσιες κοινωνικές ομάδες θα καταλάμβαναν την εξουσία στην εποχή της οργανικής κρίσης της αστικής κυριαρχίας, ιδιαίτερα σε αυτή της λεγόμενης παθητικής επανάστασης. Αναμφίβολα και στις μέρες μας, η αγωνία του φυλακισμένου Gramsci παραμένει επίκαιρη. Η χειραφέτηση των υπεξούσιων κοινωνικών ομάδων δεν έχει πραγματοποιηθεί. Προς αυτή την «αποτυχία» της μαρξιστικής παράδοσης να διαγνώσει τον τρόπο με τον οποίο δύναται (ή και όχι) να πραγματοποιηθεί ο επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας, στρέφονται πολλαπλές, αποκλίνουσες θεωρίες που επιχειρούν να συγκροτήσουν ένα νέο πρόγραμμα χειραφέτησης.

Σε αυτό το τοπίο, θεμελιακή είναι η συνεισφορά του Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe οι οποίοι επεξεργάστηκαν κριτικά την γκραμισιανή θεωρία της ηγεμονίας, προκειμένου να την ανασκευάσουν μέσω της πρόσμιξής της με το θεωρητικό ρεύμα του μεταδομισμού. Οι συγκεκριμένοι μετα-μαρξιστές διανοητές πραγματοποίησαν την πιο τολμηρή προσπάθεια μεταφοράς της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας στην μετανεωτερική πραγματικότητα. Ειδικότερα, το έργο τους *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική* αποτελεί κομβικό κείμενο στην πολιτική θεωρία και συνιστά μια πολιτική παρέμβαση, που αποπειράται να συλλάβει και να επεξεργαστεί τους ριζικούς μετασχηματισμούς που επέφεραν οι αγώνες των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων, πυροδοτώντας την εκ νέου επεξεργασία και αμφισβήτηση της μαρξιστικής θεωρίας της ηγεμονίας. (Laclau,1997:22) Σε αυτή την κατεύθυνση, η γαλλική μεταδομιστική φιλοσοφία των Foucault και Derrida χρησιμοποιείται από τους μετα-μαρξιστές για μια «μεθοδολογική και επιστημολογική κριτική του ιστορικού υλισμού». (Aronowitz,1986-1987:1-2)

Σκοπός μας είναι μια κατά το δυνατόν συστηματική ανάλυση κεντρικών κατηγοριών της μετα-μαρξιστικής παράδοσης όπως είναι οι έννοιες του λόγου, των κενών σημαινόντων και της εξάρθρωσης, έννοιες που στη μεταξύ τους σχέση

διασταυρώνονται, κατασκευάζοντας το εννοιολογικό πλαίσιο της θεωρίας της ηγεμονίας των Laclau και Mouffe. Στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου θα συναντηθούμε αρχικά με δύο κρίσιμες θέσεις του Ernesto Laclau, οι οποίες ανακύπτουν στην αφετηρία της θεωρητικής του σκέψης. Από το 1977, ο Laclau θέτει υπό κριτική τη μαρξιστική θεωρία, ενώ ήδη επιχειρείται η αποδόμηση της εργατικής τάξης ως προνομιακού φορέα της κοινωνικής χειραφέτησης. Στη συνέχεια, βασιζόμενοι στα δύο πρώτα κεφάλαια του *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική*, παρακολουθούμε τη γενεαλογία της επιχειρούμενης από τους Laclau και Mouffe αποδόμησης του οικονομικού και ταξικού αναγωγισμού, που, σύμφωνα με τους ίδιους διατρέχει το σύνολο της μαρξιστικής παράδοσης. Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάζεται η θεωρία της ηγεμονίας των μετα-μαρξιστών διανοητών μέσα από την προσέγγιση πολλαπλών κεντρικών κατηγοριών του έργου τους. Το τρίτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου είναι αφιερωμένο σε μια κριτική επεξεργασία του μετα-μαρξιστικού προτάγματος μέσω της αντιπαράθεσής του με τη γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας.

I. Η έκδοση του τόμου *Πολιτική και Ιδεολογία στην Μαρξιστική Θεωρία* το 1977, περιλαμβάνει ανάλυση του Αργεντινίου στοχαστή στην οποία διαφαίνεται η θεωρητική κατεύθυνση που θα υιοθετηθεί στο έργο που συνέγραψε αργότερα ο Laclau από κοινού με την Chantal Mouffe *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική* (ΗΣΣ). Το ΗΣΣ θα αποτελέσει το κεντρικό έργο στο οποίο θα στηρίζουμε την ανάλυση μας αναφορικά με την έννοια της ηγεμονίας. Ωστόσο, σε πρώτο χρόνο είναι κρίσιμη μια συνοπτική αναφορά σε δύο κείμενα του Laclau που προηγούνται της έκδοσης του ΗΣΣ, καθώς αναδεικνύουν την πορεία της θεωρητικής του σκέψης.

Στο ««Σοσιαλισμός», «Λαός» και «Δημοκρατία». Ο μετασχηματισμός των ηγεμονικών λογικών» που περιλαμβάνεται στο παράρτημα της ελληνικής έκδοσης του *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*, ο Laclau υποστηρίζει πως η εμφάνιση νέων κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη επιτάσσει μια εκ νέου επεξεργασία και κατασκευή μιας αρμόζουσας πολιτικής στρατηγικής που θα οδηγήσει στην πολιτική οικοδόμηση του σοσιαλισμού. (1977/1983:237) Απορρίπτοντας την σύμφωνα με τον ίδιο «ουσιοκρατική προοπτική» του παραδοσιακού μαρξισμού, και τον *a priori* προσδιορισμό της εργατικής τάξης ως προνομιακού υποκειμένου, προτάσσει την αντίληψη της πολιτικής ως συναρθρωτικής

πρακτικής, που συντελείται μέσω της έννοιας της ηγεμονίας, νοούμενης ως «δεσπόζουσας συνάρθρωσης ανόμοιων στοιχείων». (Laclau,1983:247)

Στο ίδιο πνεύμα ο Laclau πραγματεύεται κριτικά το βιβλίο του Νίκου Πουλαντζά *Φασισμός και δικτατορία* (1975), το οποίο, αν και εξάγει για τους «θεωρητικούς προσδιορισμούς» που εντάσσει στην ανάλυση του φαινομένου του φασισμού, υποβάλλει σε κριτική και για το γεγονός ότι εστιάζει μονοσήμαντα και αυθαίρετα στον ταξικό προσδιορισμό της ιδεολογίας. Από τη δική του πλευρά, ο Laclau εκκινεί αντιμετωπίζοντας την ιδεολογία ως μια «πρακτική που παράγει υποκείμενα», (Laclau,1983:124) ακολουθώντας ταυτόχρονα (έως ένα βαθμό) την αλτουσεριανή προβληματική της *έγκλησης*, δηλαδή μια διαδικασία υποκειμενοποίησης κατά την οποία η ιδεολογία λειτουργεί «έτσι που να “στρατολογεί” τα υποκείμενα [...] ή να μεταμορφώνει τα άτομα σε υποκείμενα» (Αλτουσέρ,1999:110) και ως εκ τούτου, «δεν υπάρχει ιδεολογία παρά μόνο δια του υποκειμένου και για τα υποκείμενα». (Αλτουσέρ,1999:107) Εν πάση περιπτώσει, η κριτική που ασκείται στον Έλληνα διανοητή αναδεικνύει την γενικότερη θεωρητική στάση του Laclau αναφορικά με την δραστικότητα της ιδεολογίας, την οποία και αντιμετωπίζει με όρους κοινωνικής κατασκευής. Απορρίπτοντας την κατ’ αυτόν αναγωγιστική αντίληψη του εποικοδομήματος που χαρακτηρίζει τη μαρξιστική θεωρία, υποστηρίζει πως η ιδεολογική ενότητα του υποκειμένου «τόσο στο πεδίο της βάσης όσο και στο πεδίο της υπερδομής- είναι αποτέλεσμα μιας πολιτικής συγκρότησης που συναρθρώνει ανόμοια στοιχεία». (Laclau:1983:247) Η θέση αυτή που αποτελεί θεωρητικό πυρήνα της μετα-μαρξιστικής οπτικής του Αργεντινού στοχαστή σηματοδοτεί τη ρήξη με την μαρξιστική παράδοση η οποία συλλαμβάνει την ιδεολογία ως οργανικά συνδεδεμένη με το προσδιοριστικό σε τελική ανάλυση πεδίο της οικονομίας.

Το 1985 εκδίδεται το έργο των Laclau και Mouffe *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική* (ΗΣΣ) το οποίο αποτελεί άλμα στη θεωρητική τους πορεία. Το ΗΣΣ αποτελεί ιδρυτικό κείμενο της θεωρίας του λόγου (discourse theory), στο οποίο επιχειρείται μια «γενεαλογική αποδόμηση της μαρξιστικής παράδοσης» (Laclau,1997:23) διαμέσου της γκραμσιανής έννοιας της ηγεμονίας, την οποία και επιχειρούν να ανασκευάσουν. Το ΗΣΣ συνιστά μια «θεωρητική και πολιτική παρέμβαση», (Laclau,1997,22) που επιδιώκει να υπερβεί τις παθογένειες του

οικονομικού και ταξικού αναγωγισμού και του τεχνολογικού ντετερμινισμού, παθογένειες τις οποίες οι Laclau και Mouffe αντιμετωπίζουν ως εγγενή στοιχεία της μαρξικής θεωρίας. Μέσω της αποδόμησης του κλασικού μαρξικού λόγου επιχειρούν μια ανακατασκευή της ηγεμονίας, που προχωράει *πέραν* και εναντίον της αναγνώρισης της εργατικής τάξης ως προνομιακού υποκειμένου, και προτείνουν την «ηγεμονία» ως μια έννοια, που εμπεριέχει μια «νέα λογική του κοινωνικού». (Forgacs,1985:43) Στο ΗΣΣ οι Laclau και Mouffe επιχειρούν, μεταξύ άλλων, να απαντήσουν σε ένα ερώτημα, που σύμφωνα με τους ίδιους, ο παραδοσιακός μαρξισμός δεν κατάφερε να απαντήσει. Εάν η εργατική τάξη ως προνομιακός φορέας είναι το επαναστατικό κοινωνικό υποκείμενο της σύμφωνα με τον Marx, ριζικής επανάστασης, ποιος είναι ο λόγος για τον οποίο εντός του οργανωμένου καπιταλισμού δεν έχει ήδη πραγματοποιηθεί η ενοποίηση των ετερόκλητων κοινωνικών δρώντων;

Στο πρώτο κεφάλαιο του ΗΣΣ οι μετα-μαρξιστές θεωρητικοί διερευνούν τις απαντήσεις που δόθηκαν στο παραπάνω ερώτημα το οποίο θεωρήθηκε ως ένασμα της λεγόμενης *κρίσης του μαρξισμού*. Αυτό το οδοιπορικό αποδόμησης της μαρξιστικής παράδοσης ξεκινά με την κριτική τους στο κείμενο της Rosa Luxemburg «Μαζική απεργία, κόμμα, συνδικάτα». Η κριτική τους συμπυκνώνεται στο ότι, παρά το ότι η Luxemburg αναδεικνύει τον αναδιπλασιασμό του νοήματος κάθε πολιτικού αγώνα, υπό την έννοια πως κάθε αγώνας εμπερικλείει πολλαπλά νοήματα, και ταυτόχρονα «πολλαπλασιάζει τα σημεία ανταγωνισμού και τις μορφές πάλης», (Laclau&Mouffe,2021:42) ωστόσο συνάγει πως η ενότητα των υποκειμένων συνιστά *ταξική ενότητα*.

Συνεχίζοντας την ιστορική διαδρομή, οι μετα-μαρξιστές θεωρητικοί συναντώνται με τον Eduard Bernstein, ο οποίος, σύμφωνα με τους ίδιους αφού κατανόησε τις «πολιτικές συνέπειες της καπιταλιστικής αναδιοργάνωσης» (Laclau&Mouffe,2021:76) στο πλαίσιο του αναπτυσσόμενου μονοπωλιακού καπιταλισμού, αναγνώρισε πως η υπέρβαση του κατακερματισμού των κοινωνικών δρώντων θα διεξαγόταν στο πολιτικό πεδίο. Παρά την ορθή κατ' αυτούς αυτονόμηση του πολιτικού, οι Laclau και Mouffe υποστηρίζουν ότι ο Bernstein συνάγει αυθαίρετα ότι σε τελική ανάλυση, η επίτευξη της πολιτικής ενότητας συνιστά *ταξική ενότητα*.

Στο ίδιο πνεύμα ασκείται κριτική και στον «επαναστατικό συνδικαλισμό» του Georges Sorel. Ο Sorel, ενώ απέχει από μια τελεολογική ανάλυση που υποθέτει πως η

ενότητα των υποκειμένων προκύπτει μηχανικά από τις σχέσεις παραγωγής, αντιμετώπισε, όπως θεωρούν οι συγγραφείς του ΗΣΣ, τον μαρξισμό ως μια ιδεολογία που θα λειτουργούσε ως «συγκολλητική δύναμη» και θα συνάρθρωνε ετερόκλητες δυνάμεις σε ένα ιστορικό μπλοκ. Με τον τρόπο αυτό, ο Sorel, ενώ απομακρύνεται μεν από την αυτόματη ενοποίηση των υποκειμένων και αναδεικνύει την διαμεσολάβηση της βούλησης των υποκειμένων, εν τέλει αντιμετωπίζει την εργατική τάξη ως ενιαίο υποκείμενο και διατηρεί εντός του θεωρητικού του σχήματος την έννοια «τάξη». (Laclau&Mouffe,2021:85-94)

Φθάνει έτσι η στιγμή, που οι Laclau και Mouffe θα επιχειρήσουν να προσεγγίσουν κριτικά το γκραμισιανό έργο και ειδικότερα την θεωρία της ηγεμονίας. Σύμφωνα με τους μετα-μαρξιστές στοχαστές, ο Gramsci προσφέρει μια θεωρία της ηγεμονίας, η οποία, αν και επηρεασμένη από την λενινιστική κατηγορία της ταξικής συμμαχίας, εν τέλει ανοίγει ένα δρόμο υπέρβασής της μέσω της αναβάθμισης της σημασίας του ηθικοπολιτικού στοιχείου.⁹ Κατά τη γνώμη μας, οι Laclau και Mouffe, ορθά αποτιμούν πως ο Gramsci στα *Τετράδια της Φυλακής* αναδεικνύει την υλικότητα της ιδεολογίας μέσω της ένταξης της κατηγορίας των ηγεμονικών μηχανισμών, καθώς και την απόρριψη μιας αναγωγιστικής αντίληψης της ιδεολογίας σαν παθητικής αντανάκλασης του υλικού κόσμου. (Laclau&Mouffe,2021:2021:127) Ωστόσο, στο ΗΣΣ οι μετα-μαρξιστές στοχαστές δεν αρκούνται σε αυτή τη διαπίστωση. Επιλέγουν να υποστηρίξουν ότι στο έργο του Gramsci «η συλλογική βούληση είναι αποτέλεσμα της πολιτικο-ιδεολογικής συνάρθρωσης διασκορπισμένων και κατακερματισμένων ιστορικών δυνάμεων». (Laclau&Mouffe,2021:127) Με τον τρόπο αυτό οι Laclau και Mouffe παρουσιάζουν τη συλλογική βούληση σαν ένα γεγονός που κατασκευάζεται εξ αρχής, ενώ για τον Gramsci η δημιουργία του ιστορικού μπλοκ των υποτελών κοινωνικών υποκειμένων προϋποθέτει την ύπαρξη συλλογικής βούλησης εν τω γίνεσθαι. Αυτό σημαίνει πως η συλλογική βούληση σύμφωνα με τον Gramsci, αφενός εκπορεύεται από την παραγωγική βάση της κοινωνίας και συνεπώς, δεν κατασκευάζεται πολιτικά με όρους απόλυτης αυτονομίας, και αφετέρου η συνάρθρωση

⁹ Οι Laclau και Mouffe υποστηρίζουν πως στα *Τετράδια της Φυλακής* υπήρξε μια προοδευτική πορεία της γκραμισιανής σκέψης από μια αντίληψη της ηγεσίας ως αυστηρά πολιτικής, υπό την έννοια ότι αυτή επιδίωκε την συνένωση ταξικά προσδιορισμένων υποκειμένων συγκροτώντας μια ταξική συμμαχία, προς μια αντίληψη της ηγεσίας που επιδιώκει την συγκρότηση μιας ηθικοπολιτικής συμμαχίας ετερογενών υποκειμένων που μοιράζονται μια κοινή ιδέα/αντίληψη. (Laclau&Mouffe,2021:126)

των επιμέρους βουλήσεων μορφοποιείται από το κόμμα της εργατικής τάξης και πραγματοποιείται διαμέσου μιας κοινής κοσμοαντίληψης, της φιλοσοφίας της πράξης.

Το δεύτερο πεδίο, στο οποίο εκτυλίσσεται η κριτική και αναδεικνύεται η θεωρητική απόκλιση που έχει η μετα-μαρξιστική οπτική από τον παραδοσιακό μαρξισμό, είναι αυτό επί του οποίου αμφισβητείται η αναγνώριση της εργατικής τάξης ως της θεμελιακής ομάδας της εν δυνάμει ριζικής επανάστασης. Και αυτό γιατί, σύμφωνα με τους συγγραφείς του ΗΣΣ, πίσω από μια τέτοια προνομιακή μεταχείριση της εργατικής τάξης υποκρύπτεται ένας ταξικός/ουσιακρατικός αναγωγισμός. Με άλλα λόγια, η αναγνώριση της εργατικής τάξης ως καθολικού υποκειμένου της κοινωνικής χειραφέτησης οδηγεί για τους μετα-μαρξιστές στοχαστές στην επιστημονικά εσφαλμένη και πολιτικά προβληματική αντίληψη μιας προ-συγκροτημένης ταυτότητας που απορρέει μηχανικά από τις σχέσεις παραγωγής. Ταυτόχρονα όμως, ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται το πεδίο της οικονομίας στο ΗΣΣ εξηγεί το λόγο για τον οποίο οι Laclau και Mouffe αντιμετωπίζουν το σύνολο της μαρξιστικής παράδοσης σαν τεχνολογικό ντετερμινισμό. Όπως το θέτουν οι ίδιοι σύμφωνα με τον παραδοσιακό μαρξισμό: «οι νόμοι της κίνησης του [του οικονομικού επιπέδου] πρέπει να είναι αυστηρά ενδογενείς και να αποκλείουν κάθε απροσδιοριστία που προκύπτει από πολιτικές ή άλλες εξωτερικές παρεμβάσεις». (Laclau&Mouffe,2021:141) Η θέση αυτή απορρέει, σύμφωνα πάντοτε με τους ίδιους από τη θέση της μαρξιστικής θεωρίας για την «ουδετερότητα των παραγωγικών δυνάμεων». (Laclau&Mouffe,2021:143) Εν ολίγοις, στη μετα-μαρξιστική προσέγγιση της μαρξιστικής θεωρίας, το οικονομικό πεδίο νοείται ως ουδέτερο, στατικό και αυστηρά διαχωρισμένο επίπεδο. Από την πλευρά μας όμως, θα συμφωνήσουμε με την Meiksins Wood (1998:59) όταν υποστηρίζει πως αυτή η αντιμετώπιση του οικονομικού πεδίου αποτελεί το «μοιραίο λάθος» των μετα-μαρξιστών στοχαστών, που δυναμιτίζει εκ θεμελίων το συλλογισμό τους. Ας παρακολουθήσουμε πιο συγκεκριμένα, τις συνέπειες μιας τέτοιας θέσης.

Αντιμετωπίζοντας το επίπεδο της οικονομίας ως τεχνολογικό σύστημα, τότε πράγματι τα ταξικά υποκείμενα για τα οποία κάνει λόγο ο κλασσικός μαρξισμός, κατανοούνται σαν ένα αυτόματο και μηχανικό αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης με την πιο στενή/τεχνική της διάσταση. Αναμφισβήτητη η πρόσληψη των τάξεων σαν προϊόντων μηχανικής αντανάκλασης της οικονομικής δομής, καθιστά άνευ νοήματος μια θεωρία της ηγεμονίας όπως η γκραμσιανή. Αν συναντηθούμε με τη μετα-μαρξιστική ανάλυση των Laclau και Mouffe, εξωθούμαστε στο εξής δίλημμα: είτε η

εργατική τάξη ως προνομιακό υποκείμενο συγκροτεί την ενότητά του αυτόματα εξαιτίας της θέσης του στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, είτε η ενότητα αυτή είναι αποτέλεσμα ρηματικών πρακτικών μιας εκ των πολλαπλών ισοδύναμων ομάδων που επιτυγχάνει να ηγεμονεύσει. (Laclau&Mouffe,2021:155)

Κατά τη γνώμη μας οι Laclau και Mouffe πραγματοποιούν μια αναγωγή του μαρξισμού σε χυδαίο υλισμό, σε αυτό το φιλοσοφικό ρεύμα που ο ίδιος ο Gramsci επιχείρησε να αποδομήσει μέσω της κριτικής που άσκησε στα *Τετράδια της Φυλακής* στον Bukharin. Στο μαρξιστικό έργο τα επίπεδα της κοινωνικής ολότητας δεν νοούνται μηχανικά και στατικά αλλά ως κοινωνικές διαδικασίες, (Χρύσης,1993:166) υπό την έννοια ότι βρίσκονται σε συνεχή κίνηση, είναι ιστορικά μεταβαλλόμενα. Σύμφωνα άλλωστε με τον Gramsci στο σχήμα βάση-εποικοδόμημα τα δυο επίπεδα είναι μεθοδολογικά και μόνο διαχωρισμένα, δεν υφίσταται οργανική διάκριση μεταξύ τους. Τα δύο επίπεδα αλληλοεπιδρούν και εξαρτώνται το ένα από το άλλο. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Meiksins Wood «η οικονομική σφαίρα διαποτίζεται από σχέσεις ταξικής εκμετάλλευσης και ανταγωνισμού του ταξικού συμφέροντος». (1998:58-59) Στην ίδια κατεύθυνση, στην δική της ανάγνωση του μετα-μαρξιστικού παραδείγματος, η Δεληγιώργη υποστηρίζει πως η δομή στον μαρξικό λόγο δεν συνιστά υπόσταση, αλλά σύστημα σχέσεων. (2017) Με συνοπτική διατύπωση, στο γκραμσιανό μαρξισμό, το σχήμα βάση – εποικοδόμημα εμφανίζεται ως διατεταγμένη ολότητα. (Χρύσης,1993:34-37,155) Εφόσον «η συνείδηση δε μπορεί να είναι ποτέ οτιδήποτε άλλο από συνειδητή ύπαρξη, και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους», (Μαρξ & Ένγκελς,1932/1997:67) η κοινωνία ως ολότητα «διατάσσεται από τη βάση» (Χρύσης,1993:155) μόνο ως τελικό πλαίσιο αναφοράς. Εντοπίζουμε στο σημείο αυτό το επιστημολογικό χάσμα, (Χρύσης,2016) που διαφοροποιεί τον μετα-μαρξισμό των Laclau και Mouffe από τη μαρξιστική ανάλυση, αλλά και ειδικότερα από τη γκραμσιανή σκέψη.

Κορυφώνοντας στο σημείο αυτό, την κριτική μας έναντι του μετα-μαρξιστικού επιχειρήματος υποστηρίζουμε ότι σε τελική ανάλυση οι Laclau και Mouffe απορρίπτουν την έννοια της σχετικής αυτονομίας και υποστηρίζουν την απόλυτη αυτονομία της πολιτικής και της ιδεολογίας. (Χρύσης,1993:163) Όπως επισημαίνουν οι Geras (1987:49) και Meiksins Wood (1998:60) οι επιλογές που περιγράφονται στο ΗΣΣ είναι μηχανιστικά καθορισμένες. Είτε η οικονομία προσδιορίζει και ορίζει το εποικοδόμημα ολοσχερώς, προϋποθέτοντας μια μηχανική αιτιότητα και απορρίπτοντας

την σχετική αυτονομία της ιδεολογίας και της πολιτικής, είτε η οικονομία αλλά και οποιοδήποτε άλλο επίπεδο δεν καθορίζει τίποτα. Όπως αναφέρει ο Geras «αυτοί οι υποτιθέμενοι καθοριστικοί παράγοντες [...] είτε εξηγούν τα πάντα είτε δεν καθορίζουν τίποτα». (1987:49) Έχοντας λοιπόν απέναντί μας αυτή την απροσδιοριστία, την οποία οικειοποιούνται οι Laclau και Mouffe στρεφόμεστε και πάλι στον Gramsci. Πως αντιμετωπίζει ο μαρξιστής θεωρητικός της ηγεμονίας τη σχέση βάσης-εποικοδομήματος; Όπως αναφέρει ο Femia, ο Gramsci υποστηρίζει τη θέση πως η παραγωγική δομή της κοινωνίας προσδιορίζει τις μορφές συνείδησης που είναι *δυνατές*. (Femia,1981:121) Αυτό σημαίνει πως η οικονομία, ως το σε τελευταία ανάλυση προσδιοριστικό επίπεδο, καθορίζει το φάσμα των πολλαπλών δυνατοτήτων του υποκειμένου· ποια από αυτές τις πολλαπλές δυνατότητες θα ηγεμονεύσει απορρέει από την πολιτική πρωτοβουλία του υποκειμένου. (Χρύσης,1993:167-168; Femia,1981:121) Αυτή η θέση όπως εύστοχα επισημαίνει ο Femia, επιτυγχάνει να αντιμετωπίσει δύο κινδύνους: την αντίληψη πως ««η παραγωγή καθορίζει τα πάντα» και αυτήν που υποστηρίζει πως «καθετί επηρεάζει τα πάντα»». (1981:121)

II. Η έννοια της ηγεμονίας αντιμετωπίζεται από τους μετα-μαρξιστές στοχαστές, ως μια έννοια που εμφανίστηκε μέσα στο πλαίσιο «ενός ρήγματος (με την γεωλογική έννοια του όρου), μιας σχισμής που έπρεπε να γεμίσει, μιας ενδεχομενικότητας που έπρεπε να ξεπεραστεί». (Laclau&Mouffe,2021:35) Αυτό που έπρεπε να ξεπεραστεί ήταν «ο ακρογωνιαίος λίθος του κλασικού μαρξισμού» (Laclau&Mouffe,2021:32) που δεν ήταν άλλος από την κατηγορία της ιστορικής αναγκαιότητας. Αντιτιθέμενοι στον αναγωγισμό και την ουσιοκρατία, λογικές που σύμφωνα με τους ίδιους είναι εμμενείς στον μαρξισμό, στο ΗΣΣ προσδιορίζουν την ηγεμονία ως μια πολιτική πρακτική συνάρθρωσης ετερογενών και ισοδύναμων κοινωνικών δυνάμεων που πραγματοποιείται στο πεδίο του λόγου. Οι Laclau και Mouffe βρίσκονται πλέον σταθερά στο πεδίο του μετα-μαρξισμού, οι ρίζες του οποίου χρονολογούνται από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, (Laclau,1997:260) και αναπτύσσονται μέσα από μια διαδικασία που βρίσκεται σε διαρκή διάλογο με την μαρξιστική παράδοση επιχειρώντας ταυτόχρονα, την υπέρβασή της. (Laclau&Mouffe:2021:13) Ενδεικτική είναι η θέση του Laclau πως η σχέση του με τον μαρξισμό είναι μια σχέση «μεταμόρφωσης και κριτικής». (1997:259)

Απέναντι όμως, στον ταξικό αναγωγισμό και στον τεχνολογικό ντετερμινισμό, που προσάπτουν στο σύνολο της μαρξιστικής παράδοσης (με εξαίρεση -σε ένα βαθμό- του Gramsci), ποιο είναι το πολιτικό ηγεμονικό πρόταγμα των μετα-μαρξιστών στοχαστών; Και ειδικότερα, ποιος είναι ο ορίζοντας της δικής τους «ριζοσπαστικής δημοκρατίας»; Τέλος, εφόσον οι Laclau και Mouffe απορρίπτουν την κεντρικότητα του κοινωνικού υποκειμένου της εργατικής τάξης, ποιο είναι και πώς συγκροτείται το υποκείμενο της δικής τους σοσιαλιστικής στρατηγικής μέσα από το πρίσμα της μετα-μαρξιστικής θεωρίας της ηγεμονίας που προτείνουν; Προκειμένου να προσεγγίσουμε αυτά τα ερωτήματα οφείλουμε να περιηγηθούμε προηγουμένως στο πλήθος των εννοιών που την συγκροτούν. *Ανταγωνισμός, συνάρθρωση-εξάρθρωση, ισοδυναμία, αδυνατότητα του κοινωνικού* αποτελούν κάποιες από τις έννοιες με τις οποίες θα συναντηθούμε και θα επιχειρήσουμε να αποσαφηνίσουμε. Θέτουμε ως αφετηρία για το ξεδίπλωμα της θεωρίας της ηγεμονίας των Laclau και Mouffe την έννοια της αδυνατότητας του κοινωνικού, καθώς θέτει κατά τη γνώμη μας το πλαίσιο εντός του οποίου εδραιώνεται η μετα-μαρξιστική θεωρία της ηγεμονίας.

Η αναθεωρημένη εκδοχή της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας από τους Laclau και Mouffe συνιστά το θεωρητικό επιστέγασμα της γενεαλογικής αποδόμησης της μαρξιστικής παράδοσης, η οποία πραγματοποιείται μέσω της δομικής γλωσσολογίας του Saussure και της ευρύτερης μετα-στρουκτουραλιστικής προβληματικής, όσο και μέσω της λακανικής ψυχανάλυσης. Η απόρριψη του ταξικού προσδιορισμού των κοινωνικών δρώντων από το οικονομικό πεδίο, ακολουθείται από μια θεωρία κατασκευής των κοινωνικών ταυτοτήτων στο πεδίο του λόγου. Στο *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική* οι Laclau και Mouffe συγκροτούν μια *θεωρία του λόγου* (Discourse Theory), κεντρικός άξονας της οποίας είναι η θέση πως η «ανθρώπινη πραγματικότητα αρθρώνεται στο επίπεδο του λόγου και αποκτά σημασία [...] εξαιτίας αυτής της άρθρωσής της». (Laclau,1997:24) Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας σύμφωνα με τους Laclau και Mouffe, δεν αφορά μόνο το πεδίο του λόγου και της ιδεολογίας, αλλά διαπερνά την ίδια την κοινωνία που είναι «το ημιτελές πάντοτε προϊόν των ρηματικών μας κατασκευών» (Laclau,1997:25) Αλλά, στο σημείο αυτό, ας παρακολουθήσουμε συνοπτικά πως νοείται ο λόγος (discourse) στην μετα-μαρξιστική οπτική των Laclau και Mouffe. Ένας λόγος συγκροτείται από τη συνάρθρωση διάφορων *στιγμών*, ενώ καθετί που δεν συναρθρώνεται με αυτόν τον λόγο

συνιστά ένα *στοιχείο*. (Laclau&Mouffe,2021:179) Κάθε λόγος ως αποτέλεσμα μιας συναρθρωτικής πρακτικής υπονομεύεται από ό,τι βρίσκεται «έξωθεν του λόγου» δηλαδή, από τα στοιχεία. Ως «έξωθεν του λόγου» νοείται κάθε διαφορετικός, ανταγωνιστικός λόγος που επιχειρεί και αυτός να ηγεμονεύσει. Ακολουθώντας αυτήν την συλλογιστική οι Laclau και Mouffe καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι θα πρέπει να εγκαταλειφθεί η σύλληψη της κοινωνίας «ως μιας περικλειστης [«συρραμμένης» sutured] και αυτοκαθοριζόμενης ολότητας». (Laclau&Mouffe,2021:190)

Πώς τεκμηριώνεται όμως η θέση τους ότι η κοινωνία είναι καταδικασμένη να είναι πάντα ημιτελής και κυρίως ποιες είναι οι θεωρητικές συνέπειες αυτής της θέσης; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, θα συναντηθούμε με τον Jacques Lacan σημαίνουσα φυσιογνωμία για το έργο των μετα-μαρξιστών θεωρητικών. Η λακανική ψυχανάλυση διαπερνά την σκέψη των Laclau και Mouffe αναφορικά με αυτό που ονομάζεται *αδύνατον της κοινωνίας*. Η καταστατική “αδυνατότητα” του κοινωνικού ταυτίζεται σύμφωνα με τον Anthony Elliott με αυτό που ο Lacan ονομάζει *πραγματικό*, δηλαδή αυτό που δεν δύναται να καθηλωθεί νοηματικά και να αναπαρασταθεί. (Laclau,1997:30) Η καθήλωση ενός νοήματος από έναν λόγο είναι πάντοτε μερική, δεν δύναται να συγκεντρώσει εντός του όλα τα εν δυνάμει σημαίνοντα. Προς επίρρωση αυτής της θέσης, οι μετα-μαρξιστές στοχαστές Laclau και Mouffe, στο κείμενο τους «Μεταμαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», προτάσσουν τη διάκριση του «είναι» (esse) και της «οντότητας» (ens) ενός αντικειμένου. (Laclau&Mouffe,2015:139) Ενώ η οντότητα είναι αδιαμφισβήτητη, αυτό που είναι ρευστό και άρα μεταβαλλόμενο, είναι η νοηματοδότηση του «είναι». (Laclau&Mouffe,2015:139) Σε συνδυασμό με την θεωρία του λόγου, συνάγουν πως «έξω από κάθε πλαίσιο λόγου, τα αντικείμενα δεν έχουν είναι· έχουν μόνο ύπαρξη». (Laclau&Mouffe,2015:140) Υπό αυτό το πρίσμα, και επειδή η κοινωνία δεν έχει καμία ουσία, (Laclau&Mouffe,2021:165) κάθε προσπάθεια συγκρότησης της ολότητας της κοινωνίας «είναι συνάμα αδύνατη και αναγκαία». (Laclau,2005:70) Είναι αδύνατη εξαιτίας της διαφοράς αλλά και της ισοδυναμίας των κοινωνικών δρώντων· καθίσταται αναγκαία γιατί διαφορετικά «δε θα υφίστατο καμία σήμανση και καμία ταυτότητα» (Laclau.2005:70) με αποτέλεσμα ο κοινωνικοπολιτικός λόγος θα κατέρρεε, μετατρέπόμενος σε λόγο ψυχωτικού. (Laclau&Mouffe,2021:192; Laclau,1997:179) Αναπτύσσοντας την παραπάνω θέση υποστηρίζουν πως

για να υπάρχει διαφορά και να υποσκάπτεται το νόημα, πρέπει να υπάρχει ένα νόημα. Αν και το κοινωνικό δεν κατορθώνει να καθοριστεί σταθερά με νοητές και θεσπισμένες μορφές μιας κοινωνίας, το κοινωνικό υπάρχει μόνο, ωστόσο, ως μια προσπάθεια κατασκευής αυτού του αδύνατου αντικειμένου. (Laclau&Mouffe,2021:192)

Εξ αυτού οι Laclau και Mouffe συνάγουν πως αυτό που επιχειρεί κάθε λόγος είναι να ηγεμονεύσει στο *πεδίο της λογικότητας* [field of discursivity], δηλαδή στο πεδίο που συγκροτείται από το «πλεόνασμα» διαφορετικών και αντιτιθέμενων λόγων. (Laclau&Mouffe,2021:190-191) Αυτή η διαδικασία πραγματοποιείται από τη μερική καθήλωση του νοήματος γύρω από ένα κέντρο (ένα σημαίνον) που στο ΗΣΣ ονομάζεται κομβικό σημείο. Θα επιχειρήσουμε να κάνουμε κατανοητό το περιεχόμενο των κομβικών σημείων μέσω ενός παραδείγματος, που ακολουθεί την ανάλυση του Slavoj Zizek για τον κομμουνιστικό ιδεολογικό λόγο νοούμενου ως κομβικού σημείου.¹⁰ Ο όρος «φιλοσοφία της πράξης» στην θεωρία του Gramsci -σύμφωνα με τη μετα-μαρξιστική θεώρησή του- συνιστά ένα κομβικό σημείο. Αυτό σημαίνει πως, στο πλαίσιο της γκραμσιανής θεωρίας, οι έννοιες της ηγεμονίας, της συλλογικής βούλησης, του ιστορικού μπλοκ αποκτούν νόημα εξαιτίας της συνάρθρωσης τους γύρω από το σημαίνον (κομβικό σημείο) «φιλοσοφία της πράξης». Αντιθέτως σε ένα μετα-μαρξιστικό λόγο, όπως αυτός των Laclau και Mouffe, τα τρία προηγούμενα σημαίνοντα (ηγεμονία, συλλογική βούληση, ιστορικό μπλοκ) αποκτούν ένα καινούργιο νόημα που τους προσδίδεται μέσω της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής (ως κομβικό σημείο). Ωστόσο, στο παράδειγμά μας τόσο η φιλοσοφία της πράξης όσο και ο μετα-μαρξιστικός λόγος διεκδικούν την νοηματική καθήλωση των κοινωνικών σημαινόντων· διαδικασία που είναι καταστατικά αδύνατη. Η κατηγορία του κομβικού σημείου σε μεταγενέστερο έργο¹¹ του Ernesto Laclau γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας και ονομάζεται πλέον «κενό σημαίνον», δίνοντας έμφαση στην απουσία νοήματος. Αυτή η μετατόπιση μας βοηθάει να κατανοήσουμε το παράδειγμα που μόλις αναφέραμε. Αυτό που επιδιώκεται από τον Laclau είναι η ανάδειξη της έλλειψης νοήματος, της κενότητας του σημαίνοντος. Συνάγεται εξ αυτών πως η σταθερότητα του νοήματος μιας συνάρθρωσης γύρω από ένα κενό σημαίνον είναι πάντοτε επισφαλής και πρόσκαιρη, δε δύναται να παγιωθεί. (Laclau,1997:27) Και αυτό γιατί

¹⁰ Το παράδειγμα του Slavoj Zizek παρατίθεται στην εισαγωγή του βιβλίου του Ernesto Laclau με τίτλο *Για την επανάσταση της εποχής μας* από τον Γιάννη Σταυρακάκη. (1997:26-27)

¹¹ Αναφερόμαστε στο κείμενο με τίτλο «Γιατί τα κενά σημαίνοντα έχουν σημασία στην πολιτική» του Ernesto Laclau όπως περιλαμβάνεται στο Ernesto, L., (1997) *Για την επανάσταση της εποχής μας* ΝΗΣΟΣ σσ.211-225.

κάθε λόγος υποσκάπτεται πάντοτε από τα *στοιχεία*, δηλαδή από αυτό που δεν μπορεί να καθηλώσει (ο λόγος) νοηματικά.

Εφόσον όμως, το κλείσιμο της κοινωνίας είναι αδύνατο, με ποιον τρόπο επιτυγχάνεται η μερική, έστω, «συρραφή της κοινωνίας»; Πιο συγκεκριμένα, και βρισκόμενοι εντός του συγκεκριμένου πλαισίου της θεωρίας της ηγεμονίας των Laclau και Mouffe, πώς καθίσταται δυνατή μια ηγεμονική σχέση; Η ηγεμονική συνάρθρωση επιτυγχάνεται, στο βαθμό που «μια μερική κοινωνική δύναμη αναλαμβάνει την αναπαράσταση» (Laclau&Mouffe,2021:14) της καθολικότητας της κοινωνίας.

Στο σημείο αυτό η «καθολικότητα της κοινωνίας» είναι ένα κενό σημαίνον, *η επισφαλής, συγκυριακή και ενδεχομενική* πλήρωση του οποίου επέρχεται τη στιγμή που μία εκ των ισοδυναμίων μερικών κοινωνικών δυνάμεων ηγεμονεύσει. Όπως το θέτει ο Laclau «η ηγεμονική λειτουργία θα συνίσταται στην παρουσίαση της ιδιαιτερότητας μιας ομάδας ως ενσάρκωσης του κενού σημαίνοντος που παραπέμπει στην κοινοτιστική τάξη ως απουσία, ως ατελή πραγματικότητα». (Laclau,1997:222) Στο σημείο αυτό προσεγγίζουμε τον πυρήνα του μετα-μαρξιστικού σχεδίου για την κοινωνική χειραφέτηση. Κοινωνικές ομάδες με ετερόκλητα πολιτικά αιτήματα, καταστατικά ανταγωνιστικές, διεκδικούν την ηγεμονία τους στο πεδίο του Λόγου. Εντούτοις, για να πραγματοποιηθεί η ηγεμονία, προϋποτίθεται μια αλυσίδα ισοδυναμίας κοινωνικών δυνάμεων. Εδώ αναδύεται η γκραμισιανή έννοια του ιστορικού μπλοκ, σαφώς, ωστόσο, παραλλαγμένη. Η συνάρθρωση πολλαπλών κοινωνικών ομάδων σε έναν ηγεμονικό σχηματισμό (ιστορικό μπλοκ) πραγματοποιείται στο βαθμό που αυτές παρά την καταστατική διαφορά τους, συνενώνονται πολιτικά εξαιτίας της κοινής τους αντιπαράθεσης με τον κυρίαρχο πόλο. (Laclau&Mouffe,2021:120) Για να καταστεί μια από αυτές ηγεμονική δύναμη οφείλει να προβάλλει τα δικά της μερικά συμφέροντα ως καθολικά συμφέροντα του ηγεμονικού σχηματισμού στο σύνολό του. Το «μερικό συμφέρον» μιας ομάδας, προβαλλόμενο σαν καθολικό συγκροτεί ένα κενό σημαίνον που συνιστά την ίδια «την προϋπόθεση της ηγεμονίας». (Laclau,1997:221) «Αυτό το ιδιαίτερο στοιχείο θα καθιστά παρόν κάτι (το καθολικό) το οποίο είναι κυριολεκτικά απόν και θα παραμένει απόν». (Κιουπκιολής,2015:184)

Πιο συγκεκριμένα, η ηγεμονία σύμφωνα με τους συγγραφείς του ΗΣΣ, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κενού σημαίνοντος· η κοινωνική δύναμη που θα καταφέρει να νοηματοδοτήσει αυτό το κενό σημαίνον καθίσταται ηγεμονική. Υπό αυτό

το πρίσμα, υποστηρίζει ο Laclau πως κάθε κοινωνική ομάδα επιχειρεί να αναπαραστήσει την κοινωνία ως ολότητα, που όμως είναι καταστατικά διαιρεμένη και της οποίας το περιεχόμενο είναι πάντοτε συγκυριακό και ενδεχομενικό. (Laclau,1997:180) Η κοινωνία ως ολότητα είναι αδύνατη· αυτό που αποτελεί διακύβευμα είναι το ενδεχομενικό και εφήμερο «κλείσιμο» της κοινωνίας. (Laclau,1997:180) Εξ αυτών τίθενται εύλογα ορισμένα ερωτήματα.

Εφόσον, σύμφωνα με το μετα-μαρξιστικό εγχείρημα δεν υφίσταται κανένας δομικός προσδιορισμός των κοινωνικών υποκειμένων, και όλες οι κοινωνικές ομάδες είναι ισοδύναμες και εξίσου ικανές να εκφράσουν/αναπαραστήσουν την ανύπαρκτη πληρότητα του κοινωνικού, (Laclau,1997:220) με ποιον τρόπο μια εξ αυτών καθίσταται ικανή να ενσαρκώσει την λειτουργία της [προσωρινής] “συρραφής” της κοινωνίας; Εφόσον η συσπείρωση ανταγωνιστικών κοινωνικών ομάδων προϋποθέτει την αντιπαράθεση με έναν κυρίαρχο πόλο, ποιος είναι αυτός ο πόλος;

Το πρώτο ερώτημα που θέσαμε δεν τίθεται ούτε απαντάται στο ΗΣΣ. Το 1994 στο κείμενό του Laclau «Γιατί τα κενά σημαίνουντα έχουν σημασία για την πολιτική;» υποστηρίζει πως αυτό που προσδιορίζει το ποια κοινωνική ομάδα δύναται να επιτελέσει αυτό το ρόλο είναι η *ανισομέρεια του κοινωνικού* γιατί «δεν είναι κάθε θέση στην κοινωνία, ή κάθε αγώνας εξίσου ικανοί να μετατρέψουν τα περιεχόμενά τους σε ένα κομβικό σημείο που καθίσταται κενό σημαίνον». (Laclau,1997:221-222) Στο σημείο αυτό, ο Laclau σπεύδει να διευκρινίσει πως δεν αναφέρεται σε έναν προσδιορισμό των υποκειμένων που προσδίδει στην τάδε ή στην δείνα κοινωνική ομάδα κάποιο δομικό πλεονέκτημα, αλλά δεν πρόκειται επίσης για τις δημαγωγικές ικανότητες μιας εξ αυτών. (Butler, Laclau, Zizek, 2000:54) Για να καταστεί μια κοινωνική ομάδα ηγεμονική εντός του ηγεμονικού σχηματισμού, πρέπει να υπάρχουν «σημεία υψηλής συγκέντρωσης εξουσίας». (Laclau,1997:222) Εξαιτίας της ανισομέρειας της εξουσίας ως συστατικού στοιχείου της ηγεμονικής σχέσης εντός του ηγεμονικού σχηματισμού, μια εξ αυτών δύναται να εναντιωθεί στον κυρίαρχο πόλο. (Butler, Laclau, Zizek, 2000:54) Ωστόσο, αυτή η κοινωνική ομάδα δεν προσδιορίζεται, είναι αυστηρά ενδεχομενική, συγκυριακή και επισφαλής. Επομένως η πολιτική πρωτοβουλία της πρωτοπόρας εντός του ηγεμονικού σχηματισμού κοινωνικής ομάδας, που δύναται να εναντιωθεί στο «γενικό έγκλημα», είναι ο τρόπος που θα καταστήσει προσωρινά μια κοινωνική δύναμη ως ηγεμονική. Ας εξετάσουμε, αναλυτικότερα τον παραπάνω συλλογισμό.

Στο *Contingency, Hegemony, Universality* ο Laclau προσεγγίζει εκ νέου αυτό που προσδιορίζει μια ομάδα, έτσι ώστε αυτή να ενσαρκώσει την επίπλαστη καθολικότητα του κοινωνικού. Αντλώντας από την Εισαγωγή της *Κριτικής της Εγγελλικής Φιλοσοφίας του Δικαίου* του Marx, ο Laclau υποστηρίζει πως η κοινωνική δύναμη ή ο ηγεμονικός σχηματισμός, που θα ηγεμονεύσει είναι αυτός που θα καταφέρει «να επιφέρει την πτώση του κοινωνικού συνόλου το οποίο πραγματοποιεί το “γενικό έγκλημα”». (Butler, Laclau, Zizek, 2000:54) Στο βαθμό που υφίσταται μια κοινωνική δύναμη, που είναι ικανή να επιφέρει μια τέτοια ανατροπή, αποδεικνύεται πως η κατανομή της εξουσίας εντός του ηγεμονικού σχηματισμού είναι ανισομερής. Η ικανότητα αυτής της κοινωνικής δύναμης να παρουσιάζει τα *επιμέρους* αιτήματά της σαν καθολικά την καθιστά ηγεμονική.

Ωστόσο, εδώ ο Laclau επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα εγκλωβισμένος σε έναν φαύλο κύκλο. Το ερώτημα «από που πηγάζει η ανισομέρεια της εξουσίας που προσδίδει σε μια κοινωνική δύναμη προωθημένη θέση εντός του ηγεμονικού σχηματισμού;» ανακυκλώνεται και έτσι δεν απαντάται ποτέ. Αν και δεν αφορά άμεσα τους στόχους αυτής της μελέτης, ένα τελευταίο σχόλιο για την παραπάνω ανάλυση είναι κρίσιμο. Κρίνω πως ο Laclau εργαλείοποιεί την θέση που παρουσιάζεται από το Marx πως «μόνο στο όνομα των γενικών δικαιωμάτων της κοινωνίας μια επί μέρους τάξη μπορεί να διεκδικήσει τη γενική κυριαρχία». (Μαρξ, 1978:27-28) Ενώ στη μαρξική ανάλυση το υποκείμενο είναι το προλεταριάτο αξιωνοντας την καθολική/ανθρώπινη χειραφέτηση, ο μετα-μαρξιστής διανοητής αντιλαμβάνεται το «καθολικό» ως κοινωνικά κατασκευασμένο, ως κενό σημαίνον χωρίς δομικό προσδιορισμό. Σε αυτή τη βάση, αναγνωρίζει ότι είναι δυνατή μια επισφαλής “συρραφή” μέσα από τη ρηματική ανάδειξη μιας ομάδας σε ηγεμονική. Μόλις αυτό επιτευχθεί, το παιχνίδι της ηγεμονίας ξεκινά από την αρχή. (Laclau&Mouffe, 2021:309)

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα που θέσαμε, και το οποίο αφορά τον προσδιορισμό του ηγεμονικού πόλου, παρατηρούμε το εξής. Στην δεύτερη έκδοση του ΗΣΣ, δεκαπέντε χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του 1985, οι Laclau και Mouffe συγγράφουν έναν πρόλογο στον οποίο επιχειρούν να διευκρινίσουν την, κατά τη γνώμη μας, βασική έλλειψη του ΗΣΣ. Η μετα-μαρξιστική θεωρία της ηγεμονίας δεν είχε κατασκευάσει έναν κοινό αντίπαλο για τις ισοδύναμες, ανταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις. Πως μπορεί όμως να πραγματοποιηθεί μια ριζοσπαστική πλουραλιστική δημοκρατία χωρίς να έχει οριστεί ένας αντίπαλος; Σε ποιον αντιτίθεται ο ηγεμονικός

σχηματισμός των ισοδύναμων κοινωνικών δυνάμεων; Όπως οι ίδιοι άλλωστε επισημαίνουν «δεν μπορεί να υπάρξει μια ριζοσπαστική πολιτική χωρίς το ορισμό ενός αντιπάλου». (Laclau&Mouffe,2021:24)

Ωστόσο, και παρά τις επαναλαμβανόμενες διακηρύξεις ότι «πρέπει να ορίσουμε έναν αντίπαλο», στο *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική* δεν ορίζεται ποτέ με σαφήνεια αυτός ο αντίπαλος. Οι βασικές αιτίες των κοινωνικών ανισοτήτων και συγκρούσεων αναζητούνται άλλοτε στη μορφή της γραφειοκρατικοποίησης (Laclau&Mouffe,2021:262) ή της εμπορευματοποίησης της κοινωνικής ζωής, (Laclau&Mouffe,2021:266) και άλλοτε ορίζονται γενικευμένα ως καταπίεση (Laclau&Mouffe,2021:284) ή ως θεσμικό σύστημα. (Laclau&Mouffe,2021:292) Ο αντίπαλος, για τους Laclau και Mouffe, είναι αδύνατο να προσδιοριστεί, όπως ακριβώς είναι αδύνατο να οριστεί εκ των προτέρων ποια κοινωνική ομάδα θα ηγεμονεύσει. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Anderson «το πιο αόριστο είναι κατ' ανάγκην η περιγραφή του αντιπάλου, καθώς αν οριστεί με υπερβολική ακρίβεια ή ρεαλισμό, υπάρχει ο κίνδυνος το δίκτυ των ηγεμονικών λογοθεσιών να μην απλωθεί αρκετά». (Anderson,2017:128)

Είναι σαφές πως στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, απορρίπτεται συλλήβδην η αναγνώριση οποιωνδήποτε «αντικειμενικών συμφερόντων» που αναγνωρίζει ο κλασικός μαρξισμός. Η έννοια του «αντικειμενικού συμφέροντος» συνιστά μια «σκέτη δημιουργία» για τους Laclau και Mouffe, μια κοινωνική κατασκευή του αναλυτή, που αποδίδει κατά το δοκούν κάποια συμφέροντα σε μια κοινωνική ομάδα. (Laclau&Mouffe,2021:154) Η απόρριψη της αντικειμενικής βάσης των συμφερόντων των κοινωνικών δρώντων απορρέει από το γεγονός πως δεν υφίσταται καμία σταθερή και παγιωμένη διαφορά εξαιτίας του *ανταγωνισμού* ως εγγενούς/δομικού στοιχείου κάθε λόγου. Ο ανταγωνισμός υποδεικνύει «τα όρια κάθε αντικειμενικότητας», (Laclau &Mouffe,2021:214) γίνεται «μάρτυρας [...] του ορίου του κοινωνικού» (Laclau&Mouffe,2021:214) και εμφανίζεται ως σχέση μεταξύ διαφορετικών θέσεων υποκειμένων που επιχειρούν να ηγεμονεύσουν. Εντούτοις, η ανταγωνιστική σχέση των επιμέρους θέσεων και λόγων παρεμποδίζει την πλήρη συγκρότηση της ταυτότητας και των δύο πόλων του ανταγωνισμού· ανακύπτει εδώ μια σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε, πως ύστερα από την έκδοση του κριτικού δοκιμίου του Slavoj Zizek με τίτλο «Πέρα από την Ανάλυση του Λόγου», ο Laclau επεξεργάζεται εκ νέου και ριζοσπαστικοποιεί την κατηγορία του

«ανταγωνισμού» εισάγοντας την έννοια της «εξάρθρωσης». Όπως σημειώνει και ο Σταυρακάκης, η εξάρθρωση είναι μια “στιγμή” που προηγείται του ανταγωνισμού και έχει έναν οντολογικό χαρακτήρα. (Laclau, 1997:34) Στο έργο του Laclau *Για την επανάσταση της εποχής μας* η εξάρθρωση ορίζεται ως καταστατική συνθήκη κάθε λόγου. Ως εκ τούτου, κάθε συναρθρωτική κατασκευή είναι *ήδη* εξαρθρωμένη εξαιτίας της ύπαρξης ανταγωνιστικών λόγων. Εν τέλει, ο θετικός χαρακτήρας της εξάρθρωσης έγκειται στο ότι η τελευταία αποδιαρθρώνοντας προγενέστερους λόγους δημιουργεί «μια έλλειψη στο πεδίο του νοήματος» (Laclau, 1997:34) που πυροδοτεί την εκ νέου συνάρθρωση καινούργιων λόγων.

III. Έχοντας αποτυπώσει έστω και ακροθιγώς την εννοιολογική κριτική προσέγγιση της θεωρίας της ηγεμονίας των μετα-μαρξιστών στοχαστών Laclau και Mouffe, κρίνεται σκόπιμο να διατυπωθούν ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις υπό το πρίσμα της γκραμσιανής προσέγγισης.

Ας παρατηρήσουμε αρχικά την γκραμσιανή έννοια του ιστορικού μπλοκ - κεντρική κατηγορία για την ανάδυση της ηγεμονίας- όπως αυτή ανασκευάζεται από τους Laclau και Mouffe. Στο μετα-μαρξιστικό εγχείρημα το ιστορικό μπλοκ νοούμενο πλέον ως ηγεμονικός σχηματισμός, αντιμετωπίζεται ως ένας σχετικά ενοποιημένος κοινωνικοπολιτικός χώρος ο οποίος συγκροτείται ως τέτοιος μέσω της κατασκευής κομβικών σημείων. (Laclau&Mouffe, 2021:229) Ο προσδιορισμός του ηγεμονικού σχηματισμού ως «σχετικά ενοποιημένου» είναι αποτέλεσμα της ανταγωνιστικότητας των δυνάμεων που τον συγκροτούν. Εφόσον, δηλαδή, οι δυνάμεις είναι καταστατικά ανταγωνιστικές, το ιστορικό μπλοκ καθίσταται επισφαλές, εξαιτίας της εξάρθρωσης που εμφιλοχωρεί σε κάθε συνάρθρωση. Οι Laclau και Mouffe αναπτύσσουν την δική τους θεωρία της ηγεμονίας αφαιρώντας δύο στοιχεία από την γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας: το ταξικό στοιχείο και την αναγκαία, για τον Gramsci, διεύθυνση του ιστορικού μπλοκ από την δομικά θεμελιώδη εργατική τάξη. Για τους μετα-μαρξιστές διανοητές, η πολιτική δράση δεν αφορά πλέον στην έκφραση οικονομικών συμφερόντων, αλλά σκοπό της έχει τον σχηματισμό ενός ιστορικού μπλοκ, νοούμενου ως αμαλγάματος ετερογενών θελήσεων ή με τα λόγια των ίδιων ως «συναρθρωμένης ολότητας διαφορών». (2021:239) Με δεδομένη εξάλλου, την ανισομέρεια του κοινωνικού, οι μετα-μαρξιστές υποστηρίζουν πως μια από τις συναρθρωμένες στο ιστορικό μπλοκ δύναμη θα καταφέρει να ασκήσει μεγαλύτερη επιρροή από τις υπόλοιπες και έτσι θα αναδειχθεί ηγεμονική. Αυτό που δεν απασχολεί τους Laclau και

Mouffe είναι η εκδήλωση των πολιτικών ανταγωνισμών. Υποτιμάται επίσης στις αναλύσεις τους το ενδεχόμενο, ελλείψει σταθερής ηγεμονικής ομάδας, οι εντός του συνασπισμού κοινωνικές ομάδες να χωριστούν χωρίς προηγουμένως να έχουν επιτύχει το στόχο τους. (Forgacs,1985)

Σε ένα δεύτερο επίπεδο παρατηρείται πως για τους Laclau και Mouffe η παγίωση του κοινωνικού εντός του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού αποσυνδέεται ολοσχερώς από το οικονομικό πεδίο. Η επισφαλής και ενδεχομενική συγκρότησή του επέρχεται στο βαθμό και μόνο που μια κοινωνική ομάδα - επικρατώντας των άλλων ανταγωνιστικών ομάδων- επιτυγχάνει να ηγεμονεύσει μέσω ρηματικών πρακτικών. Αυτή η αντίληψη για τη σχέση πολιτικού και κοινωνικού πεδίου μετατρέπει κατά τη γνώμη μας την πολιτική σε ένα γλωσσικό παίγνιο. Στο βαθμό, που σύμφωνα με τους Laclau και Mouffe, και ακολουθώντας τον Derrida, «εν απουσία κέντρου ή καταγωγής, όλα γίνονται λόγος», (2021:191) και σε συνδυασμό με τη θέση ότι «η ηγεμονία είναι, πολύ απλά, ένα πολιτικός τύπος σχέσης, μια μορφή της πολιτικής», (2021:233) θα συμφωνήσουμε πως για τους Laclau και Mouffe οι πολιτικοί ανταγωνισμοί ανάγονται σε ένα «παιγνίδι της εναλλαγής στην εξουσία». (Δεληγιώργη,2017) Η ηγεμονία εμφανίζεται ως μια πολιτική αναμέτρηση κοινωνικών ομάδων, που σκοπό έχουν να παρεμποδίσουν την επικράτηση του Άλλου. Η απόρριψη της κατηγορίας του αντικειμενικού συμφέροντος και η αναγωγή του σε κοινωνική κατασκευή του αναλυτή, (Laclau&Mouffe,2021:154) σε συνδυασμό με την θεωρία του λόγου, σημαίνει πως τα συμφέροντα ως αιτήματα των κοινωνικών υποκειμένων δημιουργούνται στο επίπεδο του λόγου. Συνεπώς, όπως εύστοχα τίθεται από την Meiksins Wood «ένας άνθρωπος των σπηλαίων είναι τόσο πιθανό να γίνει σοσιαλιστής όσο και ένας προλετάριος- μόνο με την προϋπόθεση ότι βρίσκεται σε απόσταση αναπνοής από τον κατάλληλο λόγο». (1998:61)

Ας σταθούμε σε αυτό το σημείο. Η απόρριψη του δομικού προσδιορισμού των κοινωνικών υποκειμένων και η νόηση του κοινωνικού ως χώρου κοινωνικά κατασκευασμένου μέσω του λόγου, η συνακόλουθη θέση πως οι διεκδικήσεις των υποκειμένων είναι και αυτές προϊόντα κατασκευής, φαίνεται να μη λαμβάνει υπόψιν πως τα υποκείμενα αναδύονται σε ένα περιβάλλον ήδη διαμορφωμένο κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά. Ακόμη και στο βαθμό που ακολουθήσουμε την ανάλυση των Laclau και Mouffe, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός πως ο κοινωνικός χώρος στον οποίο εντάσσονται οι κοινωνικοί δρώντες, εμφανίζεται στους ίδιους τους δρώντες ως αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα. Όπως αναφέρει και ο Μουζέλης, το θεσμικό πεδίο

«και όρια θέτει αλλά και καθιστά δυνατές συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές». (1992:48) Αντιθέτως, μέσω της απόλυτης αποσύνδεσης των κοινωνικών αιτημάτων από το κοινωνικο-οικονομικό πεδίο προβάλλεται σαν εφικτό οποιοσδήποτε ηγεμονικός σχηματισμός να κατασκευάσει οποιαδήποτε πολιτική κατασκευή. Όλες οι συναρθρώσεις είναι δυνατές· «η απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών θα μπορούσε να γίνει σύνθημα των τραπεζιτών, [...] οι μαζικές απολύσεις γίνονται αίτημα μιας εργατικής τάξης». (Anderson,2017:126) Όλα είναι λόγος (Discourse). Έχοντας απορρίψει την έννοια του αντικειμενικού συμφέροντος, και στο βαθμό που «η πολιτική πρακτική κατασκευάζει τα συμφέροντα που εκπροσωπεί», (Laclau& Mouffe,2021:205) δηλαδή κανένας αγώνας δεν έχει ένα προ-καθορισμένο νοηματικό υπόστρωμα, τι είναι αυτό που συναρθρώνει τα υποκείμενα σε έναν πολιτικό αγώνα;

Απομακρυσμένοι από την ταξική ουσιοκρατία που σύμφωνα με τους ίδιους διέπει τον μαρξιστικό λόγο, οι Laclau και Mouffe προτάσσουν την πολιτική οικοδόμηση ενός κοινωνικού χώρου, που βασίζεται στην ποικιλία και τη διαφορά. Αυτό που αναδεικνύεται και αναλύεται είναι η αναγνώριση της πολλαπλότητας της καταπίεσης που υφίστανται οι κοινωνικοί δρώντες. Τα παλιά δίκτυα που εδράζονταν κυρίως σε ταξικές μορφές αλληλεγγύης (Μέικσινς Γουντ, 1998:250) έχουν δώσει πλέον τη θέση τους σε αυτοδιαχειριζόμενα κοινωνικά κινήματα με αποκεντρωμένη δομή, όπως είναι αυτά που αφορούν το φύλο, την σεξουαλικότητα, την εθνικότητα, ή την κλιματική αλλαγή. Η ειδοποιός διαφορά των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων προς εκείνα του νεωτερικού παρελθόντος, είναι πως αξιώνουν την αναγνώριση νέων ταυτοτήτων «μέσα από την ανάδειξη μεταυλικών αξιών που αναδύονται στη μεταβιομηχανική ή μετανεωτερική κοινωνία». (Ψημίτης, 2011:163) Από μια άλλη οπτική, ο David Aberle διακρίνοντας τα κοινωνικά κινήματα σε μετασχηματιστικά και μεταρρυθμιστικά (Aberle,1966 όπως αναφέρεται στο Αλεξανδρόπουλος,1995:85) αναδεικνύει και την απόκλιση στον τρόπο αντίληψης της χειραφέτησης από τον Gramsci σε σχέση με αυτήν των Laclau και Mouffe. Στο βαθμό που ο Gramsci κάνει λόγο για ιστορικό μπλοκ ετερόκλητων δυνάμεων με θεμελιακή και ηγετική ομάδα την εργατική τάξη, και στρατηγικό στόχο το μετασχηματισμό της κοινωνίας σε κομμουνιστική προοπτική, πόρρω απέχει από την θέση των μετα-μαρξιστών στοχαστών για την επισφαλή, ατελή και, εν απουσία νοήματος κατασκευή πολιτικών αιτημάτων από ισοδύναμες κοινωνικές ομάδες χωρίς δομικά προσδιορισμένη ηγεσία. Και εν τέλει, αυτό που κατά τη γνώμη μας διαφοροποιεί ολοσχερώς τα δύο προτάγματα είναι πως για τους Laclau και Mouffe ήδη από το ΗΣΣ, αλλά κυρίως στα επόμενα

βιβλία τους, ο σοσιαλισμός ως στρατηγικός στόχος δίνει τη θέση του σε ένα πρόγραμμα μεταρρύθμισης εντός του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το αντι-ηγεμονικό πρόταγμα των μετα-μαρξιστών εδράζεται σε ένα ριζοσπαστικό δημοκρατικό πλουραλισμό ο οποίος προϋποθέτει την αναγνώριση της πολλαπλότητας των ανταγωνισμών και της ισοδυναμίας των κοινωνικών δυνάμεων. Ωστόσο, αυτή η ριζοσπαστική πλουραλιστική δημοκρατία, όπως οι ίδιοι υποστηρίζουν, δεν έρχεται σε ρήξη, ούτε αμφισβητεί τον φιλελευθερισμό, καθώς αυτός «υπερασπίζεται την ελευθερία του ατόμου να πραγματοποιήσει τις ανθρώπινες ικανότητές του [και] είναι σήμερα πιο έγκυρη από ποτέ». (Laclau&Mouffe,2021:296) Σκοπός είναι η διεύρυνση των δημοκρατικών δικαιωμάτων, ενώ τα δικαιώματα που σχετίζονται με τον τομέα της οικονομίας εμπίπτουν στο πεδίο του αντι-καπιταλιστικού αγώνα, ο οποίος εξισώνεται με τους αγώνες παραδείγματος χάριν του φεμινιστικού, οικολογικού, αντιπολεμικού, αντιρατσιστικού κινήματος.

Στις τελευταίες σελίδες του ΗΣΣ οι Laclau και Mouffe υποστηρίζουν πως η ριζοσπαστική πλουραλιστική δημοκρατία περιλαμβάνει τη σοσιαλιστική διάσταση· αξιώνει δηλαδή την κατάργηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. (Laclau&Mouffe,2021:308) Έχω την άποψη, ωστόσο, πως στο σημείο αυτό ανακύπτει μια από τις καθοριστικές αποκλίσεις των Laclau και Mouffe από τον Gramsci. Αυτό που για τον Ιταλό στοχαστή είναι ο πολιτικός ορίζοντας της ηγεμονικής στρατηγικής της εργατικής τάξης και των αντικαπιταλιστικών δυνάμεων, δηλαδή η κατάργηση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, για τους Laclau και Mouffe αποτελεί κατ' ανάγκην *διάσταση* της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. (Laclau&Mouffe,2021:253) Για τους μετα-μαρξιστές εισηγητές της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, μόνο με αυτή την έννοια είναι δυνατόν τα σοσιαλιστικά αιτήματα, δηλαδή αυτά που αφορούν την ταξική σύγκρουση, να ενσωματωθούν σε μια ριζοσπαστική πλουραλιστική δημοκρατία. Σε αυτή την περίπτωση όμως ο σοσιαλισμός δεν νοείται σε ρήξη με τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Η *ουτοπία* της καθολικής κοινωνικής χειραφέτησης, χρήσιμη κατά τα άλλα για το δημοκρατικό φαντασιακό σύμφωνα με τους μετα-μαρξιστές, λειτουργεί ως *αμφισβήτηση* της τάξης πραγμάτων καθιστώντας την πολιτική μια επιφάνεια διαρκούς εναλλαγής λόγων (discourses) χωρίς ουσιαστική, δομική ρήξη με τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό.

Η γκραμσιανή κατηγορία της παθητικής επανάστασης μας βοηθά να προσεγγίσουμε κριτικά την ριζοσπαστική δημοκρατία των Laclau και Mouffe. Στο βαθμό που τα αιτήματα των κοινωνικών υποκειμένων δεν βάλλουν κατά της δομικής/οικονομικής διάρθρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μπορούν να ενσωματωθούν στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Με τον τρόπο αυτό, το υπάρχον σύστημα κάνει ένα βήμα πίσω και δυο βήματα μπροστά, αναδεικνύοντας τον πλούτο της γκραμσιανής ανάλυσης για τον τρόπο αναπαραγωγής της αστικής κυριαρχίας μέσω ηγεμονικών πρακτικών. Η ενσωμάτωση ανθρώπινων δικαιωμάτων, όπως είναι το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση της σεξουαλικότητας δεν αντιπαρατίθεται με τον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης. Ικανοποιώντας τέτοιου είδους δικαιώματα το αστικό σύστημα εξουσίας και ο μετα-μαρξιστικός λόγος επιτυγχάνουν μια αναστροφή: οι πολιτικές ελευθερίες παρουσιάζονται σαν οι πραγματικές σχέσεις των υποκειμένων εντός της κοινωνίας των πολιτών. (Πουλαντζάς, 1982:63) Είναι αυτός ο λόγος που ο Gramsci μελετά τους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς υπό το πρίσμα του μεταμορφισμού και της παθητικής επανάστασης, δηλαδή ως μια διαδικασία μοριακών μετασχηματισμών, που επιτυγχάνουν την ιδεολογική ενσωμάτωση των υποτελών κοινωνικών δυνάμεων.

Ασφαλώς στο σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό σκηνικό αναδύεται εκ νέου η γκραμσιανή έννοια της κοινωνίας των πολιτών. Ενώ για τον Gramsci, η διχοτόμηση του κράτους σε πολιτική κοινωνία και κοινωνία των πολιτών, είναι κατεξοχήν μεθοδολογική, καταδεικνύοντας ότι η αστική ηγεμονία εδράζεται τόσο στον καταναγκασμό που επιβάλλει η πολιτική κοινωνία μέσω μηχανισμών καταστολής, όσο και στους ηγεμονικούς μηχανισμούς της κοινωνίας των πολιτών που αποσπών συναίνεση, στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας, αντιθέτως, παρακολουθούμε την οργανική διάκριση πολιτικής κοινωνίας/κοινωνίας πολιτών.

Έχουμε ήδη επισημάνει πως η ασάφεια και οι διακυμάνσεις του ορισμού της παραπάνω σχέσης στο έργο του Gramsci συνετέλεσαν στην αντιμετώπιση της κοινωνίας των πολιτών ως το κατεξοχήν πεδίο ανάπτυξης χειραφετικών αγώνων στα αναπτυγμένα κράτη. Θα σταθούμε εκ νέου σε αυτό το σημείο, συνδέοντας την θεωρητική κληρονομιά των Laclau και Mouffe και την πολιτική στρατηγική που προτάσσουν, με την ολοένα αυξανόμενη αντιμετώπιση της «κοινωνίας των πολιτών» ως του πεδίου εκδήλωσης της απελευθερωτικής πάλης. Επαναλαμβάνουμε λοιπόν, πως το *κράτος υπό την ευρεία έννοια* στο γκραμσιανό έργο παρουσιάζεται ως «πολιτική

κοινωνία + κοινωνία των πολιτών, δηλαδή ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό». (Γκράμσι, 2005:185) Οι δύο όροι της εξίσωσης διαπλέκονται και αλληλοεπιδρούν. Αντιμετωπίζοντας τα δύο επίπεδα ως αυστηρά διαχωρισμένα, η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται σαν ένας τόπος ιδιόμορφης πάλης. Η σύγχρονη αριστερά, υπό την επιρροή του μετα-μαρξιστικού ρεύματος με κυρίαρχη τάση αυτή των Laclau και Mouffe, αντιμετωπίζει την κοινωνία των πολιτών σαν ένα «πεδίο (τουλάχιστον δυνητικής) ελευθερίας έξω από το κράτος», (Μέικσινς Γουντ, 1998:236-237) σε μια σφαίρα στην οποία μπορεί να ξεδιπλωθεί η διαφορά και η ποικιλομορφία των πολιτικών αιτημάτων. Η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται σε μια εναλλακτική μορφή σχέσης πολιτικού και οικονομικού, η οποία προσφέρεται για την ελεύθερη έκφραση πολλαπλών και ετερόκλητων υποκειμένων, και στην οποία είναι δυνατή η συγκρότηση πιο ευνοϊκών συνθηκών κοινωνικής ανάπτυξης. (Καβουλάκος & Γρίτζας, 2015:15)

Το ελληνικό παράδειγμα του κινήματος των Αγανακτισμένων του 2011, το οποίο στρεφόταν εναντίον της πολιτικής της λιτότητας δίνει ένα σαφές παράδειγμα της διεκδίκησης της ελευθερίας έξω από το κράτος και εντός της κοινωνίας των πολιτών. Για δύο μήνες, σε κεντρικές πλατείες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (και όχι μόνο), συγκροτήθηκε μια παράλληλη «κοινοτική ζωή», ως εναλλακτικό παράδειγμα αυτοοργάνωσης της καθημερινής ζωής. (Καβουλάκος & Γρίτζας, 2015:115) Μετά το τέλος του κινήματος των πλατειών, συγκεκριμένες πρακτικές συνεχίστηκαν σε τοπικό επίπεδο, όπως ήταν η δημιουργία κοινωνικών παντοπωλείων, φαρμακείων, συσσιτίων. (Καβουλάκος & Γρίτζας, 2015:122) Ωστόσο, το ζήτημα που προκύπτει εδώ, και υπό το συγκεκριμένο πρίσμα της σύνδεσης των πρακτικών των κοινωνικών κινημάτων με την αξίωση για ελευθερία και ισότητα εντός της κοινωνίας των πολιτών, είναι το κατά πόσο το κράτος έχει την δύναμη να αποδεχθεί αυτούς τους εναλλακτικούς χώρους ως μια μορφή αυτοβοήθειας των πολιτών και εν τέλει να τους ενσωματώσει ως βραχίονα της κρατικής πολιτικής.

Η πολιτική διάσταση των κοινωνικών κινημάτων, όπως είναι λόγου χάριν τα φεμινιστικά και αντιρατσιστικά κινήματα, μέσω των κινητοποιήσεων είναι ενδεχόμενο να εξαναγκάσει τις κυβερνήσεις να ενδώσουν στις διεκδικήσεις τους. (Καβουλάκος & Γρίτζας, 2015:108) Ή ακόμη περισσότερο, η πολιτική δυναμική των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων είναι δυνατόν να οδηγήσει και στη θεσμική/νομική αναγνώριση δικαιωμάτων. Ωστόσο, εντός του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού ποια αιτήματα δομικής αμφισβήτησης του συστήματος δύνανται να γίνουν αποδεκτά; Είναι

δυνατόν τα αιτήματα των κινημάτων για παγκόσμια ειρήνη ή κατά της κλιματικής αλλαγής να πραγματοποιηθούν εντός του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού; Κρίνουμε πως όχι. Και αυτό γιατί, στο βαθμό που οι αγώνες των υποκειμένων εδράζονται σε εξω-οικονομικά, μεταυλικά αιτήματα, που είναι δηλαδή αποσυνδεδεμένα από τα ταξικά όρια της αστικής τάξης πραγμάτων, είναι δυνατόν να εκπληρωθούν στο πλαίσιο της αστικής κυριαρχίας και αυτό γιατί δεν βάζουν εναντίον της δομικής διάρθρωσης του καπιταλιστικού συστήματος.

Ας μη θεωρηθεί ότι η θέση αυτή υποτιμά τις διεκδικήσεις που αφορούν σε πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα εντός του καπιταλισμού. Κάθε άλλο. Από την άποψη της γκραμσιανής θεωρίας της ηγεμονίας, ο σύγχρονος Ηγεμόνας οφείλει να εκφράζει και να οργανώνει ως σύνθεση τα συμφέροντα όλων των εκμεταλλευόμενων κοινωνικών ομάδων που συγκροτούν το αντι-ηγεμονικό μπλοκ. Στο βαθμό που δεν πραγματοποιείται αυτή η οργανική σύνδεση με την εθνική λαϊκή βάση, το κόμμα, ως σύγχρονος Ηγεμόνας, γίνεται αναχρονιστικό ακριβώς διότι χάνει τους «δεσμούς» του με την μάζα.

Κεφάλαιο 4ο: Ηγεμονία, λαϊκισμός και σύγχρονα κοινωνικά κινήματα

Η μετα-μαρξιστική θεωρία της ηγεμονίας σε μεταγενέστερα έργα των Laclau και Mouffe συστηματοποιείται και συνδέεται πλέον με έναν κρίσιμο όρο· τον λαϊκισμό. Πολλαπλά και ετερογενή κινήματα, που αναδύθηκαν στον ορίζοντα της Διεθνούς Χρηματοπιστωτικής Κρίσης του 2008, διαθέτουν ορισμένα στοιχεία που παραπέμπουν ειδικότερα στην κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού. Θέτοντας ως σκοπό την ανίχνευση των στοιχείων της συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων και σε δεύτερο χρόνο, του περιεχομένου των αιτημάτων τους στο μέτρο που αφορούν το ζήτημα της ηγεμονίας, κρίνουμε σκόπιμο να αναμετρηθούμε με αυτή την κρίσιμη έννοια του λαϊκισμού. Όπως θα παρακολουθήσουμε, η ανάδυση των κινήματων που θα μας απασχολήσουν συναρτάται με το αντι-ηγεμονικό πρόταγμα των μετα-μαρξιστών, που διερευνήσαμε ήδη, καθώς και με την πολιτική στρατηγική του λαϊκισμού.

Σε αυτό το πλαίσιο θα επιχειρηθεί κατά πρώτον, μια συνοπτική αποτύπωση της έννοιας του λαϊκισμού και της σχέσης του με την μετα-μαρξιστική θεωρία της ηγεμονίας. Σε δεύτερο χρόνο, προσεγγίζοντας ορισμένα κοινωνικά κινήματα που καλύπτουν ένα ευρύ πολιτικοideολογικό φάσμα, θα επιχειρηθεί μια κριτική αποτίμηση του λαϊκισμού όπως αναπτύσσεται κυρίως από τον Laclau και τη δική του θεωρία της ηγεμονίας. Τα παραδείγματα των PODEMOS και ΣΥΡΙΖΑ, κομμάτων με ισχυρούς δεσμούς με τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα, θα αποτελέσουν έναν οδοδείκτη, ώστε να αποσαφηνιστούν οι πολιτικές συνέπειες της λαϊκιστικής πολιτικής στρατηγικής με όρους ηγεμονίας. Στο τέλος αυτής της ενότητας θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική κριτική προσέγγιση των κοινωνικών κινήματων από την οπτική γωνία της γκραμισιανής θεωρία της ηγεμονίας.

I. Η πολλαπλότητα του κοινωνικού ανταγωνισμού, που ανέδειξαν οι μετα-μαρξιστές διανοητές, συνιστά βασικό χαρακτηριστικό της μετανεωτερικής κοινωνίας. Η ετερότητα και η διαφορά των υποκειμένων βρίσκεται στο επίκεντρο τόσο της πολιτικής θεωρίας, όσο και της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων· εξ ου και η αμφισβήτηση της συνεκτικότητας του υποκειμένου, που χαρακτηρίζει την σύγχρονη εποχή. Στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού, το πλέον αμφισβητήσιμο ζήτημα είναι η δραστηριότητα των ταξικών αγώνων, και ευρύτερα αν η έννοια «τάξη» προσδιορίζει και με ποιο τρόπο τα κοινωνικά κινήματα που εκδηλώνονται με τους κοινωνικούς αγώνες.

Ειδικότερα, η απόρριψη της κεντρικότητας της εργατικής τάξης ως καθολικού υποκειμένου της κοινωνικής επανάστασης που πραγματοποιήθηκε στο ΗΣΣ, σηματοδότησε την πρόκληση συγκρότησης ενός νέου υποκειμένου· του «λαού» ως σχηματισμού που συναρθρώνεται από πολλαπλές συλλογικές ταυτότητες. Πράγματι, η διαδικασία συγκρότησης του «λαού» μας μεταφέρει στην κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού, η οποία συνιστά εφαρμογή μιας μετα-μαρξιστικής θεωρίας της ηγεμονίας, μια εκ νέου θεμελίωση της αντι-ηγεμονικής πολιτικής στρατηγικής που εισηγούνται οι Laclau και Mouffe στο ΗΣΣ.

Η ανάπτυξη της θεωρίας της ηγεμονίας των μετα-μαρξιστών εκβάλλει και αποκρυσταλλώνεται άμεσα στον λαϊκισμό ως μια τροπικότητα της πολιτικής πρακτικής, καθώς ο λαϊκισμός σταδιακά νοείται από τον Laclau ταυτόσημος της πολιτικής. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, όταν εξετάζουμε ένα κόμμα ή ένα κοινωνικό κίνημα οφείλουμε να διερευνούμε το «σε ποιο βαθμό» είναι λαϊκιστικό, και όχι εάν «είναι». (Laclau, 2010α: 77) Ο εντοπισμός του νοήματος σε μια συγκεκριμένη ιδεολογία είναι αδύνατος και αυτό γιατί ο λαϊκισμός δεν έχει ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό πρόσημο, αλλά είναι αποτέλεσμα μιας οποιασδήποτε συνάρθρωσης. Ο λαϊκισμός υποδεικνύει έναν ορισμένο τρόπο ή μορφή συνάρθρωσης των κοινωνικών δρώντων γύρω από ένα κενό σημαίνον.

Καίριο σημείο της θεωρίας του λαϊκισμού του Laclau είναι η κατασκευή του «λαού» ως αποτέλεσμα της λογικής της ισοδυναμίας. Ας εξετάσουμε πως το θέτει ο ίδιος. Όσο τα υποκείμενα βασίζονται σε μια λογική της διαφοράς, δηλαδή, όσο τα αιτήματά τους λαμβάνουν τη μορφή της αίτησης/αιτήματος [request] και δύναται να εκπληρωθούν στο πλαίσιο κάποιας θεσμικής μεταρρύθμισης, τα υποκείμενα δεν κατασκευάζουν ένα εσωτερικό σύνορο (κυρίαρχο αντίπαλο). (Laclau, 2010α: 72) Εντούτοις, είναι η δημιουργία ενός «εσωτερικού συνόρου», η κατάτμηση του κοινωνικού σε δύο μπλοκ, αυτό που αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση συγκρότησης του «λαού» ως συλλογικού υποκειμένου. Ας παρακολουθήσουμε λοιπόν, την αλληλουχία των διαδικασιών που απαιτούνται για την ανάδυση του «λαού»: 1) όταν το κράτος δεν δύναται να εκπληρώσει πολλαπλά και ετερογενή αιτήματα των κοινωνικών δρώντων¹² και 2) δημιουργείται ένα γενικευμένο κλίμα δυσαρέσκειας, μόνο τότε, είναι

¹² Η αδυναμία του κράτους να αντιπροσωπεύσει και να εκπληρώσει πολλαπλά κοινωνικά αιτήματα, στο γκραμισιανό έργο, σε διαφοροποίηση προς αυτό των Laclau και Mouffe, εμφανίζεται με την μορφή της οργανικής κρίσης/κρίση αντιπροσώπευσης. Έχουμε αναφερθεί σε αυτή τη διαδικασία στο δεύτερο κεφάλαιο.

δυνατό να αναπτυχθούν δεσμοί αλληλεγγύης μεταξύ των υποκειμένων, που συγκροτούν μια αλυσίδα ισοδυναμίας κοινωνικών δρώντων που υπερβαίνουν τον μεταξύ τους ανταγωνισμό· 3) στο βαθμό που αυτό επιτευχθεί, αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση του «λαού» είναι η κατασκευή και ο ορισμός ενός κυρίαρχου αντίπαλου, ενός εσωτερικού συνόρου. Μέσα από αυτή διαδικασία αναδύεται ο «λαός». (Laclau, 2010α:73) Εν ολίγοις, δομικά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού είναι η κατασκευή μιας αλυσίδας ισοδυναμίας, και η δημιουργία ενός εσωτερικού συνόρου. Ιδιαίτερα η δεύτερη προϋπόθεση, αναδεικνύει την ανάγκη κατασκευής μιας αρνητικότητας, ενός ορισμένου αντιπάλου, που διαιρεί την κοινωνία σε δύο μπλοκ· το μπλοκ εξουσίας, και τους μη προνομιούχους [the underdog]. (Laclau, 2010α:73)

Η συσσωμάτωση της θεωρίας της ηγεμονίας και του λαϊκισμού λαμβάνει την παρακάτω μορφή: Ορισμένες θέσεις υποκειμένου, υπερβαίνοντας τις εσωτερικές αντιθέσεις τους, εξαιτίας της κοινής τους αντιπαράθεσης με το ρηματικά κατασκευασμένο εσωτερικό σύνορο (κοινός εχθρός/κυρίαρχος πόλος), συγκροτούν μια αλυσίδα ισοδυναμίας κοινωνικών δυνάμεων. Μια εξ αυτών αντιπροσωπεύει την αλυσίδα ισοδυναμίας, αναλαμβάνοντας την λειτουργία της αναπαράστασης του μερικού της συμφέροντος, σαν καθολικού συμφέροντος του ηγεμονικού σχηματισμού. Στο βαθμό που τα κοινωνικά υποκείμενα της αλυσίδας ταυτίζονται με αυτό το «κενό σημαίνουν», η κοινωνική ομάδα- αντιπρόσωπος της αλυσίδας ισοδυναμίας, καθίσταται ηγεμονική. Σχηματικά, η ανάδειξη του «λαού» ακολουθεί μια συγκεκριμένη αλληλουχία διαδικασιών: «αναπαράσταση/ ταύτιση/ αντιπροσώπευση». (Πολάκης, 2021:231) Σε αυτή τη διαδικασία, η έλλειψη νοήματος, η απροσδιοριστία του κενού σημαίνοντος, αποτελεί την *προϋπόθεση* της κατασκευής της λαϊκής υποκειμενικότητας. Πιο συγκεκριμένα, όσο πιο κενά νοηματικά είναι τα σημαίνοντα, όσο πιο απροσδιόριστα είναι, τόσο πιο αποτελεσματική είναι η πολιτική πρακτική. Με τα λόγια του Laclau:

Η υποτιθέμενη «φτώχεια» των λαϊκιστικών συμβόλων είναι προϋπόθεση της πολιτικής αποτελεσματικότητάς τους- διότι ακριβώς η λειτουργία τους είναι να ομογενοποιούν δια της ισοδυναμίας μια εξαιρετικά ετερογενή πραγματικότητα, και ο μόνος τρόπος για να το πετύχουν είναι μέσω της μείωσης του μερικού περιεχομένου τους στο ελάχιστο. (Laclau, 2010α:74)

Συνεπώς, στο πλαίσιο του λαϊκιστικού λόγου, για παράδειγμα ο όρος «ελευθερία» δύναται να γίνει σύμβολο τόσο ενός φασιστικού λόγου όσο και ενός δημοκρατικού-φιλελεύθερου λόγου. Ο όρος «ελευθερία» ως κενό σημαίνον, πολλαπλασιάζει την

πιθανότητα συνάρθρωσης ετερογενών κοινωνικών δρώντων γύρω από αυτό. Είναι η απροσδιοριστία και η νοηματική έλλειψη του σημαίνοντος που προσδιορίζει τον βαθμό της αποτελεσματικότητάς του. Αξίζει να επισημάνουμε πως: αυτό που στο γκραμισιανό έργο λειτουργούσε ως *συγκολλητική δύναμη* για το ιστορικό μπλοκ -η κοσμοαντίληψη της φιλοσοφίας της πράξης- δίνει τη θέση του σε ενδεχομενικά κενά σημαίνοντα.

Ο λαϊκισμός, ως ένας ειδικός τύπος πολιτικής ρηματικής πρακτικής, αναφέρεται στον *τρόπο* με τον οποίο πραγματοποιείται μια συνάρθρωση και όχι στο περιεχόμενο που εν τέλει αποκτά αυτή. Αυτό όπως ήδη επισημάναμε, σημαίνει πως ένα οποιοδήποτε κίνημα ή κόμμα, ανεξάρτητα από το ιδεολογικό του πρόσημο, δύναται να είναι λαϊκίστικο στο βαθμό που πληροί ένα συγκεκριμένο κριτήριο: «[...] τη διχοτόμηση του κοινωνικού πεδίου ανάμεσα στους «προνομιούχους» και στους «μη προνομιούχους». (Laclau,2010β:81) Είναι σαφές, πως ενώ στο ΗΣΣ αυτό που αξιώνεται είναι μια ριζοσπαστικοποίηση των πολιτικών ελευθεριών, σε μεταγενέστερα έργα του Laclau αυτό που προβάλλεται είναι ο λαϊκισμός ως πολιτική στρατηγική που βασίζεται στη θεωρία της ηγεμονίας και είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί από αντιδραστικά κινήματα και κόμματα.

II. Έχοντας αναφερθεί συνοπτικά στην σημασιodότηση του λαϊκισμού από τον Αργεντινό στοχαστή θα αναφέρουμε ορισμένα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα που εντάσσονται -σύμφωνα με τη βιβλιογραφία- στο λαϊκισμό, με χρονικό ορόσημο τη Διεθνή Χρηματοπιστωτική Κρίση του 2008. Το Occupy Wall Street (2011), (Aslanidis,2017) οι Indignados της Ισπανίας (2011), οι Αγανακτισμένοι της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (2011), το βρετανικό Momentum (2017), (Σεφεριάδης,2021:109) και το γαλλικό κίνημα Yellow Vests (2018), (Σωτήρης,2020:222) αποτελούν κάποια από τα κινήματα που καταγράφονται ως λαϊκίστικα. Το Tea Party Movement, το γαλλικό κόμμα National Rally (Aslanidis,2017), το Alternative für Deutschland, (Σεφεριάδης,2021:154) το British National Party, το UK Independence Party, και το ελληνικό κόμμα Χρυσή Αυγή κατατάσσονται εξίσου ως λαϊκίστικά κινήματα με αντιδραστικό δεξιό πρόσημο.

Η παράθεση των εν λόγω κινημάτων και πολιτικών κομμάτων, αναδεικνύει αφεαυτής το εύρος του λαϊκισμού. Επαναλαμβάνουμε πως σύμφωνα με τον Laclau ο λαϊκισμός δεν συνιστά μια ιδεολογία, δεν έχει πάγιο ιδεολογικό περιεχόμενο, αλλά

αποτελεί μια τροπικότητα, μια μορφή συνάρθρωσης που βασίζεται στην κατασκευή αλυσίδων ισοδυναμίας. Ωστόσο, το ερώτημα που ανακύπτει είναι εάν «είναι ποτέ δυνατόν να θεωρείται “στρατηγική” η επιδίωξη της ευρείας απεύθυνσης και μόνο (ανεξαρτήτως του περιεχομένου των όσων υποστηρίζονται και πραγματοποιούνται);» (Σεφεριάδης,2021:267) Στο βαθμό που ο λαϊκισμός, σύμφωνα με τον Laclau, δεν διαθέτει αξιακό περιεχόμενο, είναι δυνατό το αμερικανικό Occupy Wall Street και ο Obama ως πολιτικός ηγέτης των ΗΠΑ, να εμπίπτουν αμφότεροι στον λαϊκισμό παρά το ότι το πρώτο αντιτασσόταν στον δεύτερο. (Laclau,2010α:170) Εν τέλει, ποια είναι τα εννοιολογικά κριτήρια που διαφοροποιούν τον λαϊκισμό της Marine Le Pen από αυτόν των Αγανακτισμένων;

Η εννοιολογική απροσδιοριστία τόσο του λαϊκισμού όσο και του «λαού» ως κοινωνικού υποκειμένου, εκτιμώ πως εμφανίζονται με χαρακτηριστική ευκρίνεια στη διαδρομή των PODEMOS και ΣΥΡΙΖΑ, δύο λαϊκίστικων κομμάτων που ακολούθησαν την ηγεμονική λαϊκίστικη πολιτική που υποδεικνύεται από τον Laclau αλλά και από τη Mouffe. Το PODEMOS, αναδυόμενο σε μια περίοδο θεσμικής κρίσης και πολιτικού ριζοσπαστισμού μετά το κύμα διαδηλώσεων του κινήματος των Indignados, ακολούθησε πιστά το θεωρητικό υπόδειγμα των μετα-μαρξιστών. Ο ορίζοντας του PODEMOS, σύμφωνα με τον ηγέτη του κόμματος Pablo Iglesias, ήταν να εκμεταλλευτεί την προϊούσα οργανική κρίση, να κατασκευάσει ένα εσωτερικό σύνορο μεταξύ του «λαού» και της πολιτικής «ελίτ»/ «la casta», και να συναρθρώσει πολλαπλά και ετερογενή αιτήματα. (Thomassen,2016:18). Παράλληλα, το PODEMOS εμφανίστηκε στην πολιτική σκακιέρα απεκδυόμενο τους όρους “δεξιά/αριστερά”, υποστηρίζοντας πως αγωνίζεται για τον «λαό». (Thomassen,2016:19)

Και όμως, η Mouffe υποστηρίζει πως «για να συγκροτηθεί η συλλογική βούληση που θα επιφέρει μια προοδευτική πολιτική, δεν είναι αρκετό να κατασκευαστεί ένα σύνορο μεταξύ λαού και κάστας... Σήμερα, ένα πρόγραμμα που στοχεύει στην ριζοσπαστική δημοκρατία απαιτεί την ανάπτυξη ενός «αριστερού λαϊκισμού». (Thomassen,2016:20) (η μετάφραση δική μας) Από τη δική τους οπτική οι (Σταυρακάκης, Νικήσιανης, Κιουπκιολής, Κατσαμπέκης, Σιώμος, 2015:67) προτείνουν μια διάκριση «μεταξύ «καθαρών» (pure) [...] και «μεικτών» ή «μη καθαρών» (impure)» περιπτώσεων λαϊκισμού. (Σταυρακάκης κ.α. 2015:67) Η μεν πρώτη κατηγορία αναφέρεται σε μια συγκρότηση του «λαού» ως απολύτως κενού

σημαίνοντος, ενώ στη δεύτερη ο «λαός» συγκροτείται υπό την επιρροή πολιτισμικών περιορισμών (πχ. το έθνος).

Εντούτοις, η πολιτική πρακτική του PODEMOS ακολουθεί πιστά την ανάλυση του λαϊκισμού από τον Laclau. Η ανάδυσή του ως ουδέτερου κόμματος, χωρίς ορισμένο ιδεολογικό περιεχόμενο, που αντιπροσωπεύει τους “underdog”, έδωσε μάλιστα τη δυνατότητα στο συγκεκριμένο κόμμα να συναρθρώσει και να κερδίσει ψήφους από μερίδες του πληθυσμού που δεν αυτοπροσδιορίζονται ως «αριστεροί». Οι εκ των υστέρων προσθήκες ενός αριστερού πρόσημου του λαϊκισμού, πραγματοποιούνται, κατά τη γνώμη μας, σε μια προσπάθεια μετριασμού των πολιτικών αποτελεσμάτων, που έχει η θεωρία του λαϊκισμού, όπως αναπτύσσεται συγκεκριμένα από την Σχολή του Essex. Όμοια, ο διαχωρισμός του λαϊκισμού σε «δεξιό» και «αριστερό» υποδεικνύει κατά τη γνώμη μας ως ένα βαθμό μια εκ των υστέρων προσπάθεια με στόχο το μετριασμό της αντιμετώπισης του «λαού», όσο και του «λαϊκισμού» ως κενών σημαινόντων. Θα επιμείνουμε όμως ότι, στο βαθμό που επιχειρούμε μια κατά γράμμα ανάγνωση του θεωρητικού έργου του Laclau, η απόδοση ιδεολογικού περιεχομένου στο «κενό σημαίνον» βρίσκεται σε αντίθεση με το συνολικό οικοδόμημα του Αργεντινικού διανοητή.

Σε παράλληλη τροχιά, η ανάδυση του ΣΥΡΙΖΑ ως μιας εναλλακτικής, αριστερής πολιτικής επιλογής, πραγματοποιήθηκε σε ένα εξεγερσιακό περιβάλλον, με λαϊκές αντι-μνημονιακές κινητοποιήσεις. Το φιλοκινηματικό προφίλ του ΣΥΡΙΖΑ ανιχνεύεται ήδη από τις εξεγέρσεις του Δεκεμβρίου του 2008 καθώς το συγκεκριμένο κόμμα προέτρεπε στην πολιτικοποίηση των κινητοποιήσεων, και κλιμάκωσε την στήριξή του στις κινητοποιήσεις των Αγανακτισμένων του 2011. (Σεφεριάδης, 2021: 280-282) Οι προεκλογικές υποσχέσεις του ΣΥΡΙΖΑ που το οδήγησαν στην πρώτη θέση της εκλογικής αναμέτρησης του Ιανουαρίου του 2015, χρειάστηκαν επτά μήνες για να αθετηθούν, οδηγώντας στο δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου του ίδιου έτους και στην μετέπειτα συνθηκολόγηση της 13^{ης} Ιουλίου με την υπογραφή του τρίτου μνημονίου. Αναφορικά με την πολιτική αποτυχία της λαϊκίστικης στρατηγικής του ΣΥΡΙΖΑ η Chantal Mouffe υποστηρίζει πως ευθύνεται η «βάνανση στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης». (Σεφεριάδης, 2021: 112) Εύλογα προκύπτει το εξής ερώτημα: η πολιτική επιτυχία ενός λαϊκίστικου κινήματος ή κόμματος που σύμφωνα με όσα υποστηρίζει η Mouffe στο ΗΣΣ στοχεύει σε μια ριζοσπαστική δημοκρατία, προϋποθέτει την “ήπια” στάση του αντιπάλου; Το αδιέξοδο στο οποίο οδήγησε η

λαϊκίστικη πρακτική του ΣΥΡΙΖΑ δεν οδηγεί πάντως την Chantal Mouffe σε μια επανεξέταση της λαϊκιστικής ηγεμονικής πρακτικής, αλλά σε μετάθεση της αιτίας της αποτυχίας στον «εχθρό».

Σύμφωνα με την ανάλυση της della Porta, η χρονική περίοδος κατά την οποία εμφανίστηκαν κοινωνικά κινήματα με αντικαπιταλιστικό πρόσημο ακολουθεί τη δυναμική της οικονομικής κρίσης του 2008 και το περιεχόμενό τους ήταν ταξικά προσδιορισμένο. (della Porta, 2017:454) Πιο συγκεκριμένα, αιτήματα του Occupy Wall Street ήταν [ανάμεσα σε άλλα] η μείωση της εμπλοκής των επιχειρήσεων στην πολιτική σκηνή και η μείωση της ανεργίας. Το κίνημα των Indignados δημιουργήθηκε ως απάντηση και διαμαρτυρία στην πολιτική λιτότητας που επιβλήθηκε στην Ισπανία. Σε παράλληλη πορεία, οι Αγανακτισμένοι της Ελλάδας κατήγγειλαν την πολιτική λιτότητας που επιβλήθηκε από την τρόικα. (della Porta, 2017:456) Ενδεικτικό είναι πως η ανεργία στην Ελλάδα, σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛΣΤΑΤ)¹³, τον Μάιο του 2011 είχε αυξηθεί κατά 36,6% σε σχέση με τον Μάιο του 2010. Αλλά και στη Γαλλία η αρχική διαμαρτυρία του κινήματος των Yellow Vests (κίτρινα γιλέκα) συγκροτήθηκε εξαιτίας της αύξησης της τιμής των καυσίμων και σταδιακά ενσωμάτωσε αιτήματα που αφορούσαν στα μέτρα λιτότητας, στην διαφθορά του γαλλικού πολιτικού πεδίου, και στην κοινωνική και οικονομική ανισότητα. (Bergem, 2022) Ακόμη και το συντηρητικό Tea Party movement είχε ως αιτήματα την μείωση των φόρων και τη μείωση του εθνικού χρέους.

Τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν πως η οικονομική επισφάλεια ήταν ο κοινός άξονας επί του οποίου άνθισαν τα κινήματα που αναφέρθηκαν. Συνεπώς, η πολυμορφία, η ετερότητα των κοινωνικών δρώντων που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις, δεν αναιρεί τον προσδιορισμό των αιτημάτων τους από την παγκόσμια οικονομική κρίση. Η διχοτόμηση του κοινωνικού από τον Laclau σε «λαό» και σε μπλοκ εξουσίας, [με τον συγκεκριμένο τρόπο που σημασιοδοτεί τις έννοιες] αποκρύπτει την ταξικότητα και τον οικονομικό προσδιορισμό των δύο υποκειμένων.

13

https://www.statistics.gr/el/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_javax.faces.resource=document&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_in=downloadResources&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_documentID=108685&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4IN_locale=el

Εν τέλει, η εξαύλωση των αιτημάτων και των διεκδικήσεων των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων και η μετατροπή τους σε κενά, μετέωρα και τελικά απροσδιόριστα σημαίνοντα, συσκοτίζει και αποσιωπάει τον οικονομικό προσδιορισμό των λαϊκών απαιτήσεων. Η επιμονή των μετα-μαρξιστών στην από-ταξικοποίηση των κοινωνικών αγώνων και στην αποσύνδεσή τους από οποιονδήποτε προσδιορισμό, απαξιώνει κάθε εγχείρημα ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Όπως αναφέρει και η della Porta, όταν δεν λαμβάνουμε υπόψιν «τις τρέχουσες διαδικασίες συσσώρευσης και εκμετάλλευσης, θα αποτύχουμε να κατανοήσουμε και να εξηγήσουμε τις νέες ταξικές βάσεις της διαμαρτυρίας». (2017:468)

Σε αυτό ακριβώς το τοπίο, αναδεικνύεται κατά τη γνώμη μας, η επικαιρότητα της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας. Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε σε μια γκραμισιανή αξιολόγηση των σύγχρονων κινημάτων, είναι σκόπιμο να θέσουμε ένα καίριο ερώτημα. Η ανάδυση των σύγχρονων κινημάτων, τόσο αυτών που προέκυψαν από την Διεθνή Χρηματοπιστωτική Κρίση του 2008, όσο και αυτών των τελευταίων ετών, όπως το Black Lives Matter, και το #Metoo, υποδεικνύουν αφενός τις νέες μορφές οργάνωσης των πολιτικών αγώνων και κυρίως τον πολλαπλασιασμό των κοινωνικών συγκρούσεων που καθιστούν αναγκαία για την μαρξιστική παράδοση την εκ νέου επεξεργασία της έννοιας “τάξη”. Στο πλαίσιο της άυλης παραγωγής, της κοινωνίας της πληροφορίας και ευρύτερα, στη μετανεωτερική κοινωνία, όπου μια από τις κυρίαρχες αξιώσεις είναι η συμμετοχή στην παραγωγή πολιτισμικού και συμβολικού κεφαλαίου, ποια είναι τα επιμέρους κοινωνικά υποκείμενα που εντάσσονται στην κατηγορία της εργατικής τάξης; Αν και αυτό το σύνθετο ερώτημα δε δύναται να απαντηθεί στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, κρίνω πως, στο βαθμό που η μαρξιστική θεωρία επιδιώκει να παραμένει σύγχρονη, οφείλει να θέσει υπό εξέταση τις σύγχρονες πολιτισμικές και κοινωνικές εξελίξεις, και να επεξεργαστεί εκ νέου την εν λόγω κοινωνιολογική κατηγορία.

Όπως είδαμε νωρίτερα τα κινήματα που αναδείχθηκαν στον απόηχο της χρηματοπιστωτικής κρίσης είχαν μια κοινή συνισταμένη· την οικονομική επισφάλεια. Η αύξηση της ανεργίας, η ιδιωτικοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών και τα μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν πυροδότησαν την εμφάνιση κινημάτων με ταξική βάση. Ωστόσο, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα δεν περιορίζονται σε εργασιακές και οικονομικές διεκδικήσεις. Το κίνημα διαμαρτυρίας

στο Ιράν, το #MeToo, το κίνημα LGBTQ+ , το Black Lives Matter, αναδεικνύουν την πολιτισμική διάσταση που λαμβάνουν οι κοινωνικές συγκρούσεις. Σε αυτή τη βάση, και από μια γκραμσιανή οπτική, ένα σύγχρονο αντι-ηγεμονικό πρόγραμμα που έχει ως ορίζοντα τον μετασχηματισμό της κοινωνίας σε σοσιαλιστική-κομμουνιστική προοπτική, οφείλει να λαμβάνει υπόψιν, να περιλαμβάνει και να επεξεργάζεται πολλαπλά και ετερογενή αιτήματα. Ο Gramsci αναφέρεται διαρκώς στην ανάγκη συμπόρευσης της εργατικής τάξης με τις υπόλοιπες υποτελείς κοινωνικές δυνάμεις. Συνεπώς, το κόμμα της εργατικής τάξης για να παραμείνει ενεργητικό και να διατηρήσει τους δεσμούς του με την κοινωνία, οφείλει να αντιλαμβάνεται τη συλλογική της θέληση.

Η γκραμσιανή έννοια του υποτελούς είναι κρίσιμη στο σημείο αυτό. Ο Gramsci υποστήριξε πως έπρεπε να μελετηθούν οι υποτελείς ομάδες της κοινωνίας που αξίωναν συμφέροντα «περιορισμένου και μερικού χαρακτήρα» και πως η δράση των κομμάτων που εκφράζουν υποτελείς κοινωνικές ομάδες, οφείλει να περιλαμβάνει τις διεκδικήσεις όλων των υποτελών ομάδων. (Γκράμσι, 1987:304-305) Αυτό σημαίνει πως οι εξω-οικονομικές διεκδικήσεις των σύγχρονων κινημάτων, όπως είναι αυτές που αφορούν στην γυναικεία καταπίεση, στην σεξουαλικότητα, την εθνικότητα ή την κλιματική αλλαγή, στο βαθμό που δεν περιλαμβάνονται στο αντι-ηγεμονικό πρόγραμμα της εργατικής τάξης, το καθιστούν αναχρονιστικό. Αναγκαία προϋπόθεση αποτελεσματικής λειτουργίας του συλλογικού διανοούμενου της εργατικής τάξης είναι να αφουγκράζεται την πολλαπλότητα των κοινωνικών συγκρούσεων και να εντάσσει επεξεργασμένες και αναβαθμισμένες ετερογενείς διεκδικήσεις στο αντι-ηγεμονικό του πρόγραμμα. Μόνο με αυτόν τον τρόπο δύναται ο «σύγχρονος ηγεμόνας» να προσελκύσει το σύνολο των υποτελών ομάδων. Συνεπώς, η δημιουργία ενός ιστορικού μπλοκ της εργατικής τάξης και των εν λόγω κοινωνικών δυνάμεων συνιστά το επίδικο για ένα σύγχρονο σοσιαλιστικό πολιτικό σχέδιο. Ειδικότερα, στο βαθμό που ακολουθούμε μια γκραμσιανή προσέγγιση, η κατάκτηση της ηγεμονίας της εργατικής τάξης επί των άλλων υποτελών τάξεων και ομάδων, συνιστά την προϋπόθεση για μια εύστοχη σοσιαλιστική στρατηγική. Εδώ έγκειται κατά τη γνώμη μου, και η βασική θεωρητική ανεπάρκεια ορισμένων κομμάτων που αυτοπροσδιορίζονται σαν κομμουνιστικά. Στο βαθμό που υποτιμούν την επαναστατικότητα των κινημάτων που διεκδικούν κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες εντός του υφιστάμενου κοινωνικού σχηματισμού, υπονομεύουν τη δημιουργία δεσμών μεταξύ του κόμματος και των

υποτελών κοινωνικών δυνάμεων. Με τον τρόπο αυτό, το κόμμα δεν λειτουργεί ως συλλογικός διανοούμενος όπως επιδίωκε ο Gramsci, αλλά καθίσταται αναχρονιστικό και εν τέλει παρεμποδίζει ή πάντως επιβραδύνει τη συγκρότηση και διάδοση ενός προγράμματος αντι-καπιταλιστικής ηγεμονίας με σαφές ταξικό πρόσημο και κοινωνικό/πολιτικό στόχο.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας αυτήν την εργασία, στην οποία προσεγγίσαμε συγκριτικά την ανάπτυξη της έννοιας της ηγεμονίας στον Antonio Gramsci και στους Ernesto Laclau και Chantal Mouffe κρίνεται σκόπιμο να διατυπώσουμε ορισμένα συμπεράσματα και ορισμένες περαιτέρω σκέψεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναυσμα για μια νέα μελέτη.

Η ανάπτυξη του λαϊκισμού από τον Laclau ως συνέχεια και ριζοσπαστικοποίηση της έννοιας της ηγεμονίας φωτίζει όπως καταδείχθηκε, ορισμένες πτυχές του έργου του και αποσαφηνίζει τον πολιτικό ορίζοντα του πολιτικού προτάγματος που αναπτύσσει από κοινού με την Mouffe στο ΗΣΣ. Σύμφωνα με τον Laclau «το τέλος της πολιτικής επέρχεται όταν η κοινότητα εννοούμενη ως ολότητα και η βούληση που αντιπροσωπεύει την εν λόγω ολότητα συμπίπτουν απολύτως». (2010α:78) Κατά αυτή την έννοια επιμένει πως ο λαϊκισμός και η πολιτική (τις οποίες τρόπον τινά ταυτίζει) «προϋποθέτουν την κοινωνική διαίρεση». (Laclau, 2010α:78) Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο αναπτύσσεται η δική του θεώρηση, την οποία έχουμε αναπτύξει στο τρίτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας και δε σκοπεύουμε να επανέλθουμε. Θα εστιάσουμε ωστόσο, στη θέση ότι η ολότητα της κοινωνίας θα σημάνει το τέλος της πολιτικής.

Είναι σαφές, αρχικά, πως για ένα διανοητή, που έχει αφιερώσει το μεγαλύτερο θεωρητικό του έργο στην αποδόμηση του μαρξισμού, η πρόσληψη της κοινωνίας ως ολότητας, αποτελεί κομβικό σημείο κριτικής κατά της μαρξιστικής παράδοσης. Αν «ολότητα της κοινωνίας» σημαίνει την υπέρβαση των κοινωνικών διαιρέσεων όπως υποστηρίζει ο μετα-μαρξιστής διανοητής, ποια είναι η αιτία που κατ' αυτόν καθίσταται αδύνατη μια τέτοια ολοκλήρωση; Σύμφωνα και πάλι με τον Laclau, αιτία είναι η καταστατική συνθήκη του ανταγωνισμού, της πολλαπλότητας και της ετερογένειας των κοινωνικών δρώντων. Είναι αυτός ο λόγος που η ηγεμονία εμφανίζεται ως μια πολιτική στρατηγική που θέτει ως στόχο της την άρνηση της επικράτησης του Άλλου. Ωστόσο, η επιμονή στην αδυναμία της κοινωνίας να ολοκληρωθεί, εγκλωβίζει τα υποκείμενα σε ένα σισύφειο ταξίδι· η οικονομική, κοινωνική και πολιτική διαίρεση δεν δύναται να υπερβεί. Σε αυτό το έδαφος, η μόνη δυνατότητα των κοινωνικών δρώντων είναι η διαχείριση της κατάστασής τους με το λιγότερο δυνατό κόστος. Εξ ου και η

αντίληψη του σοσιαλισμού ως μίας εκ των αναγκαίων διαστάσεων της μεταρρυθμιστικού τύπου ριζοσπαστικής δημοκρατίας.

Οι πολιτικές συνέπειες της υποβάθμισης της ταξικότητας που διαπερνά τον κοινωνικό ιστό, η απόλυτη αποσύνδεση/αυτονόμηση της πολιτικής και των σχετικών προς αυτή διεκδικήσεων από την οικονομία, η από-ιδεολογικοποίηση τους και η νοηματική και αξιακή εκκένωση των κοινωνικών αγώνων, εμφανίζονται με τον πιο εύγλωττο τρόπο, στην ανάπτυξη και κυρίως στην εφαρμογή του λαϊκισμού. Όταν το κριτήριο για την δημιουργία του «λαού» ως κοινωνικού υποκειμένου είναι η διαχωριστική γραμμή, το εσωτερικό σύνορο μεταξύ των μη προνομιούχων και των προνομιούχων, οφείλουμε με έναν ορισμένο τρόπο να ορίσουμε ποιοι είναι αυτοί οι προνομιούχοι. Τι είναι αυτό που τους διαφοροποιεί από τους “underdog”; Οι μετα-μαρξιστές θεωρητικοί δεν ορίζουν ποτέ με σαφήνεια ποιος είναι αυτός ο κυρίαρχος πόλος ενάντια στον οποίο θα αντιπαρατεθούν οι μη προνομιούχοι. Οι όροι που χρησιμοποιούν εναλλάσσονται μεταξύ εξουσίας, κατεστημένου, θεσμικού συστήματος, και συχνά προσφεύγουν αφηρημένα στον όρο «καταπίεση».

Οι μετα-μαρξιστές θεωρητικοί τοποθετούνται βεβαίως υπέρ των δημοκρατικών διεκδικήσεων στο *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική*. Εφόσον όμως, σύμφωνα με τους ίδιους δεν υφίσταται θεμελιώδες νόημα, όλες οι αξίες είναι σχετικές και δομικά απροσδιόριστες, με ποιο συγκεκριμένο σκεπτικό οι Laclau και Mouffe τίθενται υπέρ των δημοκρατικών αιτημάτων; Ο Laclau ισχυρίζεται ότι «πιστεύει» στα δημοκρατικά δικαιώματα. Ωστόσο, όπως ορθά επισημαίνει ο Λίποβατς, «η πίστη απαιτεί μια ορθολογική και όχι απλώς τυχαιακή εξήγηση των προτάσεών της». (1993:124)

Σε αυτή τη βάση, η ανάδυση των σύγχρονων κινημάτων κρίνω πως δεν δύναται να εξηγηθεί απλώς ως συγκρότηση ενός «λαού» που τίθεται ενάντια σε μια απροσδιόριστη ελίτ. Τα αιτήματα των κινημάτων της δεύτερης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα απέδειξαν την επικαιρότητα της ταξικής διάστασης των κινητοποιήσεων αξιώνοντας οικονομικά και εργασιακά δικαιώματα. Από την άλλη πλευρά, τα κινήματα που αναδεικνύουν κυρίως εξω-οικονομικές αξιώσεις, καθώς συγκροτούνται σε μεγάλο βαθμό από κοινωνικά αποκλεισμένα άτομα, αδυνατούν κατά τη γνώμη μας να πλήξουν στον πυρήνα του το αστικό σύστημα εξουσίας.

Απέναντι σε αυτή τη μετα-μαρξιστική αντίληψη της ηγεμονίας και της κοινωνικής χειραφέτησης, πράγματι, ο φυλακισμένος του Μπάρι, όπως γράφει και ο

Anderson, θα έμενε ενεδός. (2017:129) Η αγωνία του Gramsci να στοχαστεί μέσα από το κελί του την κατάλληλη πολιτική στρατηγική για την κοινωνική απελευθέρωση του συνόλου της κοινωνίας, καθίσταται από τους μετα-μαρξιστές Laclau και Mouffe απατηλή. Σε ένα ασταθές και δομικά απροσδιόριστο θεωρητικοπολιτικό τοπίο, όπως αυτό που προτάσσουν οι Laclau και Mouffe, όπου η καθολική χειραφέτηση της κοινωνίας θεωρείται σε κάθε περίπτωση αδύνατη, θα καταφύγουμε για μια τελευταία φορά στον πλούτο της γκραμσκιανής θεωρίας της ηγεμονίας.

Από μαρξιστική άποψη, η υπέρβαση των κοινωνικών, ταξικών και οικονομικών διαιρέσεων της κοινωνίας είναι δυνατή στο βαθμό που τα υποκείμενα συνειδητοποιήσουν πως οι ίδιοι δημιουργούν την ιστορία τους. Αυτό δε σημαίνει πως η οικοδόμηση μιας διαφορετικής κοινωνίας είναι υπόθεση κοινωνικής κατασκευής. Το οικονομικό πεδίο όπως έδειξε ο Gramsci και πριν από αυτόν ο Λένιν, οριοθετεί το πεδίο της πολιτικής πρωτοβουλίας. Η ανάπτυξη της γκραμσκιανής θεωρίας της ηγεμονίας, και κυρίως, η εισαγωγή της έννοιας του ιστορικού μπλοκ υπογραμμίζουν τον αλληλοπροσδιορισμό, την οργανική σχέση βάσης-εποικοδομήματος. Ο Gramsci, όπως άλλωστε και ο Marx αντιμετωπίζει την ιδεολογία, όχι ως επιφανόμενο της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας, αλλά ως το πεδίο εντός του οποίου συνειδητοποιούνται οι κοινωνικές συγκρούσεις. Ο Ιταλός στοχαστής ασκεί επαναλαμβανόμενη κριτική στην θετικιστική εκδοχή του μαρξισμού του Bukharin, και υπογραμμίζει την σχέση βάσης-εποικοδομήματος ως σχέση αμοιβαίας, αν και ασύμμετρης επενέργειας. Αξίζει να σημειωθεί πως είναι στη βάση της καταπολέμησης του οικονομισμού στην πολιτική θεωρία και πρακτική, που ο Gramsci αναπτύσσει την θεωρία της ηγεμονίας.

Χάριν απλούστευσης διακρίναμε σε δύο στιγμές την θεωρία της ηγεμονίας. Σε ένα πρώτο στάδιο ο Gramsci επιχειρεί να αναδείξει και να κατανοήσει την ηγεμονία από την πλευρά της αστικής τάξης και της άσκησης της εξουσίας σε αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς. Σε ένα δεύτερο επίπεδο ο Gramsci στοχάζεται την ηγεμονία από την πλευρά της εργατικής τάξης, δηλαδή με όρους πολιτικής στρατηγικής των κυριαρχούμενων ομάδων. Η εξέταση του τρόπου λειτουργίας των διανοούμενων, του σχολείου, της εκκλησίας, του τύπου, της λογοτεχνίας, ως ηγεμονικών μηχανισμών, στηρίχτηκε και στήριξε τη διάκριση του εποικοδομήματος σε δύο επίπεδα. Η μεθοδολογική διάκριση του εποικοδομήματος σε “πολιτική κοινωνία” και “κοινωνία των πολιτών”, αναδεικνύει σύμφωνα με τον Gramsci, πως η κυριαρχία της αστικής τάξης δεν έγκειται μόνο στην καταστολή και τη βία, αλλά και

στην πνευματική και ηθική διεύθυνσή της στο σύνολο της κοινωνίας. Η ανάπτυξη της θεωρίας της ηγεμονίας είναι το αποτέλεσμα της εξέτασης και της διείσδυσης στον τρόπο, με τον οποίο αναδύεται και αναπαράγεται η εξουσία της αστικής τάξης σε αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς που έχουν ήδη αναπτύξει την δημοκρατική κουλτούρα. Ο Gramsci διευρύνει με αυτόν τον τρόπο το κράτος, ορίζοντάς το με όρους ολοκλήρωσης ως «πολιτική κοινωνία + κοινωνία των πολιτών, δηλαδή ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό». (Γκράμσι,2005:185)

Η αντι-ηγεμονία, όπως συγκεκριμένα αναπτύχθηκε από τον Gramsci, κλιμακώνεται με τη διαδικασία της *κάθαρσης*, δηλαδή τη “στιγμή” που πραγματοποιείται «το αποφασιστικό πέρασμα από τη δομή στη σφαίρα των σύνθετων εποικοδομημάτων». (Γκράμσι,2005:86) Η ηγεμονία συνιστά τη διαδικασία ενότητας του δομικού με το ηθικο-πολιτικό στοιχείο. Ως αντι-ηγεμονία έναντι της ηγεμονίας της άρχουσας τάξης, αυτή η διαδικασία δύναται να πραγματοποιηθεί αυστηρά εντός του ιστορικού μπλοκ των υποτελών τάξεων, με κοινωνικό ηγεμόνα την εργατική τάξη και πολιτικό ηγεμόνα το κόμμα της. Με αυτήν την έννοια το επαναστατικό κόμμα ως συλλογικός διανοούμενος της εργατικής τάξης επιχειρεί να ηγεμονεύσει στις κοινωνικές δυνάμεις που εντάσσονται στο ιστορικό μπλοκ των αντι-καπιταλιστικών δυνάμεων. Η διαδικασία της ηγεμονίας δεν εξαντλείται σε αυτό το σημείο. Σκοπός είναι η υπονόμηση της αστικής ηγεμονίας, εξ ου και η ανάγκη προσέλκυσης ή/και δημιουργίας διανοούμενων με «αριστερή τάση» (Γκράμσι,1976:179) καθώς και η σχεδίαση και ανάπτυξη ενός πολέμου θέσεων.

Ο πόλεμος θέσεων συνιστά τη διαδικασία εξάρθρωσης της ιδεολογικής ηγεμονίας της αστικής τάξης. Επανερχόμαστε στο σημείο από το οποίο εκκινούν όσοι ερμηνεύουν την γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας ως μια «επανάσταση στο εποικοδόμημα». Και όμως! Όπως δείξαμε αναλύοντας τη γκραμσιανή θεωρία της ηγεμονίας, ο πόλεμος θέσεων στο γκραμσιανό έργο, συνιστά τη διαδικασία που δεν αντικαθιστά, αλλά προετοιμάζει και εμπλουτίζει τη στιγμή της επαναστατικής ρήξης, τον πόλεμο κινήσεων. Η θέση του Gramsci πως η επιτυχής έκβαση ενός πολέμου έγκειται «στο βαθμό που τον προετοιμάζει [κανείς] λεπτομερειακά και τεχνικά τον καιρό της ειρήνης», (Γκράμσι,2005:157) δηλώνει σαφώς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόταν την χρησιμότητα του πολέμου θέσεων.

Η συμπόρευση της εργατικής, θεμελιακής τάξης, με αντι-καπιταλιστικές κοινωνικές δυνάμεις που αξιώνουν αιτήματα που δεν περιορίζονται σε οικονομικές και εργασιακές αξιώσεις, συνιστά το επίδικο για το σύγχρονο πολιτικό υποκείμενο της εργατικής τάξης. Σε αυτή τη βάση, και από μια μαρξιστική οπτική, η συγκρότηση ενός ιστορικού μπλοκ, όπως συγκεκριμένα θεμελιώνεται από τον Antonio Gramsci συνιστά κατά τη γνώμη μας, το σύγχρονο πολιτικό διακύβευμα. Η προτροπή του Ιταλού μαρξιστή για κατάκτηση μιας «πρωτοφανούς συγκέντρωσης ηγεμονίας» προϋποθέτει μια συσσώρευση δυνάμεων, ένα ριζώμα του συλλογικού διανοούμενου στις μάζες. Στο βαθμό όμως, που τα εξω-οικονομικά αιτήματα των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων υποβαθμίζονται, αυτή η διαδικασία δεν δύναται να πραγματοποιηθεί. Ειδικότερα, η ηγεμονία της φιλοσοφίας της πράξης, η ηθική και πνευματική διεύθυνση εντός του ιστορικού συγκροτήματος κοινωνικών δυνάμεων, συνιστά την προϋπόθεση, το «πρώτο βήμα» για τη διεξαγωγή ενός πολέμου θέσεων. Αυτή η διαδικασία προϋποθέτει την επεξεργασία της ήδη υπάρχουσας συλλογικής βούλησης των υποτελών κοινωνικών ομάδων. Σε αυτή τη βάση, το σύγχρονο πολιτικό υποκείμενο της εργατικής τάξης και των αντι-καπιταλιστικών δυνάμεων, οφείλει να επεξεργαστεί ουσιαστικά, δηλαδή κριτικά, και να ενσωματώσει στο πολιτικό του πρόγραμμα τις αξιώσεις των κοινωνικών κινημάτων της εποχής μας.

Η γκραμσσιανή θεωρία της ηγεμονίας θέτει ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και κρίσιμα ερωτήματα στον χώρο της μαρξιστικής θεωρίας, το οποίο δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί στα όρια αυτής της εργασίας. Θα αρκεστώ συνεπώς, στη διατύπωσή του. Ο Gramsci υποστηρίζει πως η ιδεολογική ηγεμόνευση της εργατικής τάξης επί των συμμαχικών της δυνάμεων [δηλαδή εντός του ιστορικού μπλοκ των υποτελών τάξεων] αποτελεί το πρώτο βήμα του πολιτικού υποκειμένου, του κόμματος ως καθοδηγητή και φορέα της επαναστατικής θεωρίας, με στόχο το μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ωστόσο, αν η κυρίαρχη ιδεολογία είναι αυτή της κυρίαρχης τάξης, όπως υποστήριζαν ο Marx και ο Engels, με ποιο τρόπο δύναται να διαρρηχθεί η επικρατούσα ιδεολογία; Στο βαθμό που είναι αναγκαία μια «πρωτοφανής συγκέντρωση ηγεμονίας», σε πρακτικό επίπεδο, ποιος είναι ο τρόπος, η διαδικασία που καθιστά δυνατή την υπέρβαση της κυρίαρχης ιδεολογίας σε *ευρεία κλίμακα*; Αποδίδω την έμφαση στη φράση «ευρεία κλίμακα», καθώς και για τον Gramsci το ζητούμενο ήταν η κοσμοαντίληψη του μαρξισμού να μην εγκλωβίζεται στα στενά όρια μιας ομάδας διανοούμενων.

Φθάνοντας πλέον στο τέλος αυτής της μελέτης θα ήθελα να αναφερθώ στο νόημα της κοινωνικής χειραφέτησης όπως αυτό τέθηκε και αμφισβητήθηκε από γκραμισιανή και μετα-μαρξιστική άποψη αντίστοιχα. Η φιλοσοφία της πράξης, ο μαρξισμός ως κοσμοαντίληψη, επιχειρεί, σύμφωνα πάντα με τους μετα-μαρξιστές το ανέφικτο· την καθολική, πανανθρώπινη κοινωνική χειραφέτηση, την κατάργηση της εκμετάλλευσης, το πέρασμα σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Για τους Laclau και Mouffe μόνο ως ουτοπία θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί μια κοινωνία

όπου κανένας δεν έχει αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί να τελειοποιηθεί σε οποιοδήποτε κλάδο θέλει, η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή κι έτσι κάνει δυνατό για μένα να κάνω ένα πράγμα σήμερα κι άλλο αύριο, να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, να φροντίζω τα ζώα το βράδυ, να κάνω κριτική μετά το δείπνο, όπως ακριβώς μου αρέσει, χωρίς ποτέ να γίνομαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός, η κριτικός. (Μαρξ&Ενγκελς,1997:80)

Ο στοχασμός του Gramsci και η συγκρότηση της θεωρίας της ηγεμονίας έχουν αυτόν τον στρατηγικό ορίζοντα. Στο γκραμισιανό αντι-ηγεμονικό σχέδιο, οι Laclau και Mouffe αντιπαραβάλλουν την κατασκευή μιας ριζοσπαστικής πλουραλιστικής δημοκρατίας ως *εμβάθυνσης* του φιλελεύθερου συστήματος. Μια κατασκευή που, εκ προοιμίου, είναι καταδικασμένη και αυτή σε αντικατάσταση, σύμφωνα με όσα υποστηρίζουν οι μετα-μαρξιστές. Ενώ οι συγγραφείς του ΗΣΣ αναγνωρίζουν με τόλμη το ζήτημα του πολλαπλασιασμού των κοινωνικών συγκρούσεων στη μετανεωτερική κοινωνία και καταδεικνύουν την έλλειψη επεξεργασίας από την πλευρά της μαρξιστικής παράδοσης της ανάδυσης και της επαναστατικής δυναμικής των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων, εν τέλει κατασκευάζουν μια θεωρία της ηγεμονίας που δεν προτάσσει την έξοδο, αλλά την ενσωμάτωση στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Ο σοσιαλισμός για τους μετα-μαρξιστές, όπως επισημάνθηκε και σχολιάστηκε, είναι μια διάσταση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, και αυτό γιατί στον φιλελευθερισμό οι Laclau και Mouffe, βρίσκουν μια ηθική αρχή που δίνει τη δυνατότητα στο άτομο να εκπληρώσει τις ικανότητές του. (Laclau&Mouffe,2021:296)

Η διακήρυξη του *αδύνατου της κοινωνίας* ως καταστατική συνθήκη, περικυκλώνει και καταδικάζει τα υποκείμενα σε παραίτηση· η απόρριψη της αντι-ηγεμονίας, με τη γκραμισιανή έννοια του όρου, σηματοδοτεί την ενσωμάτωση στο σύστημα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Έτσι που το μόνο που απομένει κοινό για τον μαρξιστή Antonio Gramsci με τους μετα-μαρξιστές Ernesto Laclau και Chantal Mouffe είναι το “κενό σημαίνον” «ηγεμονία». (Χρύσης,2016) Σε αυτό το τοπίο

των δραματικών εξελίξεων, της δικής μας «εποχής των τεράτων», κρίνω ότι η περαιτέρω επεξεργασία και ανάπτυξη της γκραμσιανής θεωρίας της ηγεμονίας εμφανίζεται υπό τη μορφή κατεπείγοντος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (1995) «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα: ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων». *The Greek Review of Social Research*, 86, 83–113. <https://doi.org/10.12681/grsr.667>
- Αλτουσέρ, Λ. (1999) *Θέσεις*. (μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας). Αθήνα: ΘΕΜΕΛΙΟ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1976).
- Anderson, P. (2017) *Η λέξη από «Η». Η περιπέτεια της Ηγεμονίας*. (μτφρ. Γ. Καραμπέλας) Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2017).
- Αντερσον, Π. (2019) *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*. (μτφρ. Σ. Σιαμανδούρας). Αθήνα: Redmarks. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1977).
- Γκράμσι, Α. (1972) *Οι Διανοούμενοι*. (μτφρ. ΘΧ. Παπαδόπουλος). Αθήνα: Στοχαστής.
- Γκράμσι, Α. (1973) *Ιστορικός Υλισμός*. (μτφρ. Τ. Μυλωνόπουλος). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γκράμσι, Α. (1974) *Παρελθόν και Παρόν*. (μτφρ. Θ. Αθανασίου). Αθήνα: Στοχαστής.
- Γκράμσι, Α. (1976) *Πολιτικά Κείμενα*. (μτφρ. Μ. Ζορμπά). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γκράμσι, Α. (1987) *Il Risorgimento*. (μτφρ. Γ. Μαχαίρας). Αθήνα: Στοχαστής.
- Γκράμσι, Α. (2005) *Για το Μακιαβέλι*. (μτφρ. Φ.Κ). Αθήνα: Ηριδανός.
- Γκράμσι, Α. (2005α) *Γράμματα από τη φυλακή*. (μτφρ. Δ. Ραυτόπουλος, & Φ. Χατζιδάκη). Αθήνα: Ηριδανός.
- Γκράμσι, Α. (2011) *Οι Θέσεις της Λυών. Η ιταλική κατάσταση και τα καθήκοντα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας*. (μτφρ. Θ. Καμπαγιάννης & Δ. Περίσσιου). Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Γκρούππι, Λ. (1977) *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*. (μτφρ. Π.Δ. Καστορινός). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1972)
- Δεληγιώργη, Α. (2017) «Η δημοκρατία ως άλυτο θεώρημα στη θεωρία του ριζικού δημοκρατικού φιλελευθερισμού των Ernesto Laclau και Chantale Mouffe». *Χρόνος*, τχ. 55. <https://chronos.fairead.net/deligiorgi-dimokratia>
- Δημητράκος, Δ. (1975) «Ο λενινισμός του Αντόνιο Γκράμσι», *ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ*. <https://doi.org/10.26220/deu.1329>
- Δημητράκος, Δ. (2021) *Ηγεμονία και Λόγος. Ο Αντόνιο Γκράμσι και το πρόβλημα της κατάκτησης της εξουσίας*, Αθήνα: Επίκεντρο.

- Harman, C., & Bambery, C. (2007) *Αντόνιο Γκράμσι. Η ζωή και οι ιδέες ενός επαναστάτη.*, (μτφρ. Λ. Μπόλαρης). Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Hoffman, J. (2017) «Η θεωρία της ηγεμονίας του Αντόνιο Γκράμσι». (μτφρ. Ε. Γαϊτάνου). Α, Χρύσης, (επιμ.). *Τετράδια Μαρξισμού* τεύχος 5. <https://tetradia-marxismou.gr/%CE%B7-%CE%B8%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B7%CE%B3%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B3%CE%BA%CF%81%CE%AC%CE%BC%CF%83%CE%B9/>
- Καβουλάκος, Ι.Κ., & Γριτζάς, Γ. (2015) *Εναλλακτικοί οικονομικοί και πολιτικοί χώροι.*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.
- Κιουπκιολής, Α. (2015) *Φιλοσοφίες της ελευθερίας. Από τον Μαρξ και τον κλασικό φιλελευθερισμό ως τον Καστοριάδη, τον Foucault και τη δημοκρατία των κοινών.*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.
- Laclau, E. (1983) *Πολιτική και ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*, (μτφρ. Γ. Ανανιάδης). Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1977)
- Laclau, E. (1997) *Για την επανάσταση της εποχής μας: Κοινωνική εξάρθρωση, ηγεμονία και ριζοσπαστική δημοκρατία*, (μτφρ. Γ. Σταυρακάκης). Αθήνα, Νήσος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1990)
- Laclau, E. (2010α) «Λαϊκισμός: Τι σημασία έχει τ' όνομα», (μτφρ. Γ. Κατσαμπέκης, & Γ. Ανανιάδης). *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 110 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος), σσ. 70-79. <https://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2014/04/Laclau-E.-Laikismos.-Ti-simasia-echei-to-onoma.pdf>
- Laclau, E. (2010β) «Ο αναγκαίος λαϊκισμός», (Συνέντευξη του Ernesto Laclau στον Νίκο Χρυσολωρά) *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 110, (Ιούλιος Σεπτέμβριος), σσ. 80-83. <https://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2014/04/Laclau-E.-O-anagkaios-laikismos.pdf>
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2015) «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», (μτφρ. Δ. Παπαζαχαρίας & Α. Γρηγόρης). *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 130-131 (Ιούλιος-Δεκέμβριος), σσ. 135-155.

- Laclau, E., & Mouffe, C. (2021) *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική. Προς μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική*, (μτφρ. Α. Γαλανόπουλος Α). Αθήνα: ΕΠΕΚΕΙΝΑ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1985)
- Λένιν, Β. Ι. (1984) *Δύο τακτικές της σοσιαλδημοκρατίας στην δημοκρατική επανάσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1905)
- Λένιν, Β. Ι. (2009) «Πολιτική Έκθεση της Κεντρικής Επιτροπής 7 του Μάρτη», *Απαντα*, τχ.36, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1918)
- Λίποβατς, Θ. (1993) «Ernesto Laclau», *Σύγχρονα θέματα*, τχ.49, σσ.123-124.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:11908>
- Liotard, J. F. (1988) «Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι μεταμοντέρνο;», (μτφρ. Φ. Βασινιώτης). *Περιοδικό ΑΕΒΙΑΘΑΝ*, τχ.2.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=lyotard&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:785>
- Machiavelli, N. (2014) *Ο Ηγεμόνας*. (μτφρ. Ν. Καζαντζάκης). Αθήνα: Έθνος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1532)
- Marx, K. (1978) *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, (μτφρ. Μ. Λυκουδης). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1927)
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φρ. (1997) *Η γερμανική ιδεολογία*. (μτφρ.Κ. Φιλίνη). Αθήνα: GUTENBERG. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1932)
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φρ. (2004) *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, *Εκδόσεις*, Αθήνα: ΣΥΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1848)
- Μεικσινς Γουντ, Ε. (1998) *Η δημοκρατία ενάντια στον καπιταλισμό. Για μια ανανέωση του ιστορικού υλισμού*. (μτφρ. Α. Οικονόμου). ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ.
- McLellan, D. (2014) *Ο μαρξισμός μετά τον Μαρξ*. (μτφρ. Ρ. Βρανάς & Τ. Παπαϊωάννου). Αθήνα: Σαββάλας. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1979)
- Μουζέλης, Ν. (1992) *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*. Αθήνα: ΘΕΜΕΛΙΟ.
- Μπυσί Γκλκσμάν, Κ, (1984) *Ο Γκράμσι και το Κράτος. Για μια υλιστική θεωρία της φιλοσοφίας*. (μτφρ. ΠΔ. Καστορινός). Αθήνα: ΘΕΜΕΛΙΟ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1978)
- Παλούκης, Κ. (2017) «Η ρωσική κοινωνία προς την επανάσταση του 1905», *Τετράδια μαρξισμού*. τχ.3, <https://tetradia->

marxismou.gr/%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-1905/

Πλάγγεσης, Γ. (2007) «Για τον Machiavelli, τον «σύγχρονο Ηγεμόνα» και την πολιτική, ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην πολιτική σκέψη του Niccolò Machiavelli: Hegel, Gramsci, Wood, Althusser». *Ουτοπία*, № 76.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:1952>

Πολάκης, Ι. Μ. (2021) *Ανταγωνισμός, Αντιπροσώπευση και Ηθική στο έργο του Ernesto Laclau* (Διδακτορική διατριβή). Χανιά: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:21172>

Πουλαντζάς, Ν. (1982) *Για τον Γκράμσι. Μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ. Παρεμβάσεις.* (μτφρ. Τ. Καφετζής). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΥΤΡΟΠΟ.

Σεφεριάδης, Σ.Ι. (2021) *Λαϊκισμός, Δημοκρατία, Αριστερά.* Αθήνα: Εκδόσεις ΤΟΠΟΣ.
Σταυρακάκης, Γ., & Νικήσιανης, Ν., & Κιουπιολής, Α., & Κατσαμπέκης, Γ., & Σιώμος, Θ., (2015) «Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. 43., 47-78.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14405>

Σωτήρης, Π. (2020) *Ηγεμονία, στρατηγική, οργάνωση. Διαβάζοντας Γκράμσι σήμερα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Τρικούκης, Μ. (1985) *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμσι.* Αθήνα: Εξάντας.

Χρύσης, Α. (1993) *Ιδεολογία & Κριτική. Λόγος και αντίλογος στη μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ.

Χρύσης, Α. (1994) «Σοσιαλισμός και Κουλτούρα: μια σημαίνουσα σύνθεση στην πολιτική θεωρία του νεαρού Γκράμσι», *Ουτοπία*, τεύχ. 11 (Μάιος – Ιούνιος).
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:2309>

Χρύσης, Α. (2016) «Ο κομμουνισμός του Μαρξ ως κριτική στη «ριζοσπαστική δημοκρατία» του Ερνέστο Λακλάου», *Τετράδια μαρξισμού*. τχ. 1.
<https://tetradia->

marxismou.gr/%ce%ba%cf%81%ce%b9%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%cf%83%cf%84%ce%b7-%cf%81%ce%b9%ce%b6%ce%bf%cf%83%cf%80%ce%b1%cf%83%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%ce%ba%cf%81%ce%b1%cf%84%ce%af%ce%b1/

Ψημίτης, Μ. (2011) *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα: ΔΙΑΔΡΑΣΗ.

Ξενόγλωσση

Arrighi, G. (1993) “The three hegemonies of historical capitalism,” *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, pp. 148–185.

<https://doi.org/10.1017/cbo9780511558993.007>

Aronowitz, S. (1986- 1987), “Theory and Socialist Strategy”, *Social Text* 16 (Winter 1986-1987), p. 1-16., <https://doi.org/10.2307/466283>

Aslanidis, P. (2017) “Populism and Social Movements”, *The Oxford Handbook of Populism*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.013.23>

Bates, T. (1975) “Gramsci and the Theory of Hegemony”, *Journal of the History of Ideas*, pp.351-366. <https://doi.org/10.2307/2708933>

Bergem, I. M. (2022) “Leaving the Discursive Definition of Populist Social Movements: The Case of the Yellow Vest Movement”. *Political Studies*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00323217211063727>

Butler, J. & Laclau, E., Zizek, S. (2000) *Contingency, Hegemony, Universality*. Contemporary Dialogues on the Left, VERSO.

Cox, R. W. (1983). Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. *Millennium: Journal of International Studies*, 12(2), 162–175. <https://doi.org/10.1177/03058298830120020701>

Della Porta, D., (2017) “Political economy and social movement studies: The class basis of anti-austerity protests”., *Anthropological Theory*, 17(4), pp. 453–473. <https://doi.org/10.1177/1463499617735258>

Femia, J.V. (1981) *Gramsci’s Political Thought. Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*, Oxford: Clarendonpress.

Fitzpatrick, S. (2008) *The Russian Revolution*, Oxford University Press.

- Forgacs, D. (1985) "Dethroning the Working Class?", *Marxism Today*.
<https://doi.org/10.1515/9781474472593-006>
- Geras, N. (1987), "Post-Marxism?", *New Left Review* 163 (May-June),p.40-82.
<https://newleftreview.org/issues/i163/articles/norman-geras-post-marxism.pdf>
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
- Guha, R. (1997) *Dominance without Hegemony. History and Power in Colonial India*, Harvard University Press.
- Laclau, E. (2005) *On Populist Reason*, London & New York: Verso.
- Lenin, V.I. (2003) "Political Agitation and "The Class Point of View", *Marxist Internet Archive* <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1902/feb/01.htm>
- Meiksins Wood, E. (1998) *The Retreat from Class. A New "True" Socialism*, VERSO.
- Mouffe, C. (1979) *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul.
- Thomas, P.D. (2007) Gramsci and the Intellectuals: Modern Prince Vs Passive Revolution. Στο D. Bates, *Marxism Intellectuals and Politics*. Palgrave Macmillan London.
- Thomas, P.D. (2009) *The Gramscian Moment. Philosophy, Hegemony and Marxism*, Leiden: Brill.
- Thomassen, L. (2016) "Hegemony, populism and democracy: Laclau and Mouffe today (review article)", *Revista Española de Ciencia Política* 40 (March 2016), 161-76. http://recyt.fecyt.es/index.php/recp/article/viewFile/40516/pdf_24